

MANUEL LÓPEZ SEGURA

Per una renovació de la història de l'arquitectura moderna al País Valencià

La història de l'arquitectura reuneix atributs suficients per a tenir un paper central en la construcció de la nostra cultura. Fins ara, però, ha acomplert aquesta missió sols parcialment. Degudament orientada, ens pot permetre conèixer millor alguns aspectes cabdals de la vida comuna dels valencians, aquells relacionats amb la gènesi de l'entorn, on s'arrelen els vessants materials i espacials de la memòria col·lectiva. En interrogar-se sobre com i per què s'han enllestit les ciutats, els edificis i els espais públics que habitem, contribueix a la comprensió més acurada d'allò que és propi. Nodreix la nostra identitat per tal com ens fa conèixer i trobar sentit a algunes de les manifestacions culturals, específicament les edíficies, que ens han precedit i que encara ens envolten. Com a resultat, la història opera una requalificació semàntica de l'ambient. Convertit en panorama intel·ligible, la ciutat passa de ser un rerefons on es desenvolupa la nostra quotidianitat a ser un dipòsit de referències raonades on llegim la continuïtat entre passat i present, és a dir, explica el desenvolupament històric que ens ha dut a ser el que som.

Així, si volem, la història de l'arquitectura moderna pot, des de la seua especificitat, proveint-nos d'una comprensió rigorosa del nostre passat immediat, coadjuvar en l'ampla tasca de fer país. Un país que avui en dia, però, no podem construir únicament des d'aqueixa comprensió, sinó que ha d'abraçar la dualitat que el segle XXI imposa sobre tot projecte de construcció nacional. El sentit dels temps, lligat al caràcter cosmopolita inherent a tota empresa intel·lectual il·lustrada, fa que

Manuel López Segura, arquitecte, prepara la seua tesi de doctorat en Arquitectura i Planificació Urbana a la Universitat Harvard, Graduate School of Design

a l'esmentada introspecció investigadora l'haja d'acompanyar un procés paral·lel d'obertura al món. Sobre aquest doble camí, cap a dins i cap a fora, ha d'avançar la història de l'arquitectura moderna al País Valencià. Açò serà així si ho decidim, car només és possible sota condicions que es donaran una vegada corregim actituds de recerca i de formació universitària a hores d'ara predominants però deficientes. Aquest article assenyalava algunes d'aquestes limitacions, rèmores que evidencien que, amb possibles excepcions, entre nosaltres encara s'escriu una història de l'arquitectura moderna primitiva en els seus mètodes i provinciana en les seues ambicions. Si volem assolir cotes elevades d'eficàcia cultural, els estudiosos valencians hem de reconduir la nostra producció. Per avançar en aqueixa missió, aquest article proposa algunes tasques urgents.

La rellevància de la història de l'arquitectura del passat recent semblava evident als arquitectes i pensadors que al llarg dels anys seixanta assumiren la responsabilitat d'encetar la historiografia científica de l'arquitectura i l'urbanisme valencians dels segles XIX i XX. Oferiren les primeres temptatives d'anàlisi d'aquests períodes, els quals, tant per la insuficiència de fonts secundàries com pels seus efectes encara tangibles sobre la ciutat, reclamaven una atenció inajornable i preferent. Tomàs Llorens, Emili Giménez, Trini Simó, Alberto Peñín i d'altres dugueren a terme estudis pioners sobre els Eixamples, el Modernisme i l'arquitectura dels anys de la Segona República.¹ La seua empresa col·lectiva no era innocent, sinó que s'emmarcava dins la lluita del valencianisme polític. Seguint la crida general de Joan Fuster i l'exemple de col·legues barcelonins com ara Alexandre Cirici i Oriol Bohigas en el seu àmbit disciplinari concret, aquests estudiosos se centraren en aquells episodis

¹ Per exemple, Tomàs LLORENS, «La renovació modernista a València: El llenguatge arquitectònic i les arts industrials», *Serra d'Or*, 104 (maig de 1968), pp. 61-66; «El moviment modern i el racionalisme en l'arquitectura i l'urbanisme valencians», a *Arguments*, 1, *El País Valencià: 1931-1939*, València, L'Estel, 1974, pp. 59-96; Emili GIMÉNEZ i Tomàs LLORENS, «Notas sobre la arquitectura valenciana durante la Segunda República», *Hogar y Arquitectura*, 99 (març/abril de 1972), pp. 17-32; Trinidad SIMÓ, «La renovación de la arquitectura valenciana (1850-1910)», a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. IV, València, Universitat de València, 1973-1976, pp. 97-107; *La arquitectura de la renovación urbana en Valencia*, València, Albatros, 1973; Alberto PEÑÍN, «Arquitectura y arquitectos en Valencia de 1865 a 1957», a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. IV, València, Universitat de València, 1973-1976, pp. 109-123; *Valencia, 1874-1959: Ciudad, arquitectura y arquitectos*, València, Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Valencia, 1978; Irene GARCÍA ANTÓN, «Problemática alicantina del modernismo arquitectónico», *Estudios Pro Arte*, 5 (1976), pp. 46-55; «Dos edificios representativos del influjo catalán de 1900 en Alcoy», *Estudios Pro Arte*, 7/8 (1976), pp. 61-68

que no sols resultaven especialment útils per a explicar el present, sinó que ressonaven amb les seues inquietuds polítiques. Tant el Modernisme com l'arquitectura del Moviment Modern evidenciaven la continuïtat artística entre els països de la comunitat catalana i la seua distinció respecte a la resta de territoris espanyols. Reivindicar-los per mitjà del seu millor coneixement era una forma subtil d'afirmació nacional. A més a més, durant ambdós episodis l'arquitectura havia participat d'iniciatives cíviques i institucionals compromeses, bé amb el catalanisme burgès del Principat, cas del Modernisme, bé amb la combinació d'autonomia política i gestió progressista de la Generalitat, cas de l'arquitectura d'avantguarda. Podien, per tant, resultar inspiradores en un moment de renaixença identitària i reivindicació democràtica com ho eren les darreres dècades de la dictadura. Proveïen d'un grapat d'exemples específics, des de pràctiques artístiques fins a organitzacions administratives, que podien enriquir, degudament actualitzades, el programa politicocultural de la dissident esquerra nacionalista.

El propòsit d'aquest article no és el d'encoratjar en els nostres dies una instrumentalització de la història de l'arquitectura com aquella que les molt particulars circumstàncies de l'antifranquisme autoritzaven. Però sí el de reclamar una anàloga lucidesa respecte a la funció social de la recerca, respecte als objectius que s'ha d'imposar i respecte a les eines que pot utilitzar. La generació dels seixanta conquerí fites importants. Superaren l'eruditisme de diumenge incorporant claus interpretatives contemporànies; per exemple, abandonaren el tradicional recurs a taxonomies estilístiques en favor d'una història social de la ciutat. Encetaren l'interès per temes nous i relativament pròxims en el temps, alguns no més vells de trenta anys, alliberant-se de les prevencions dels historiadors timorats que no gosaven fer front a períodes encara vius en el record. I impulsaren una catalogació d'edificis i teixits urbans que anava més enllà dels «Monumentos Nacionales», la qual cosa els col·locà en la primera línia del combat pel patrimoni. És a dir, practicaren una història acadèmicament avançada, temàticament coratjosa, i amb una utilitat cívica immediata. Aquests són tres objectius genèrics però carregats d'intenció, la vigència dels quals hauríem de recuperar. Sobretot atès que davant d'aquest antecedent conspicu, la pusil·lanimitat de quasi tota la nostra historiografia actual es fa singularment palesa. Aquest article vol contribuir a canviar-la per tal que esdevinga tan robusta com ho fou aquell. Com va passar fa quatre o cinc dècades, la pregunta, sens dubte general però, tanmateix, fundacional, que de nou ens hem de fer és: quina història hem d'escriure que responga millor a les necessitats dels valencians d'avui? Com posteriorment veurem, bona part de la investigació que es publica no sembla ni tan sols haver-se plantejat la qüestió. S'ha refugiat en una mena de po-

sitivisme ingenu, sense polèmica, sense pols. Aliena a tota finalitat ulterior, només serveix els interessos d'un món acadèmic caduc i abstret, tan endarrerit metòdicament i temàtica com socialment insignificant.

Aquest article reflexiona sobre la situació en què es troba la historiografia de l'arquitectura valenciana a hores d'ara i presenta els passos que hauríem de fer per dur-la a una nova plenitud. Estic convençut que podem aspirar a més del que tenim i ho estic almenys per tres raons. En primer lloc, per una d'ordre quantitatiu: a causa de la modesta dimensió de la nostra comunitat d'estudiosos, l'arquitectura valenciana atresora encara abundant material d'interès històric poc explorat i ofereix, en conseqüència, nombroses oportunitats de recerca. En segon lloc, com que la producció arquitectònica valenciana ha estat tradicionalment de menor qualitat que la dels altres nuclis grans del seu voltant immediat, podem fugir amb més facilitat de la manera usual d'escriure'n la història, fins ara guiada pel judici crític de qualitat projectual (de disseny) dels edificis. En lloc d'això, és dins d'una concepció eixamplada de la seua història com a història política i cultural que hem de situar la nostra arquitectura, és dins d'aqueix quadre epistemològic que guanya en significació. Finalment, aquesta transformació demana que actualitzem les nostres fonts i les nostres eines, que coneguem i fem propis els progressos de la nostra disciplina a escala internacional. No hi ha res que ens ho impedisca, és una qüestió de voluntat; de voler, per una banda, establir un diàleg fluid amb l'exterior, i per una altra, fer l'esforç que tota actualització del bagatge intel·lectual propi requereix. Un esforç que al meu parer ha de perseguir alguns objectius principals, sobre els quals l'article se centra. Aquests objectius són: primer, l'elaboració d'una història sofisticada, lliure dels atavismes que ara per ara arrossega; segon, la renúncia a la parcialitat interpretativa; tercer, l'enfortiment teòric i la diversificació de temes; quart, la projecció internacional de les recerques, i finalment, la renovació del seu ensenyament universitari.

He d'advertir al lector que aquest és un article crític, fins i tot de vegades dur. Naix, però, amb la intenció d'ajudar, servint com a punt de partida d'una reflexió col·lectiva que necessàriament ha de ser de llarga durada, els fruits de la qual tardaran a madurar, si alguna vegada ho fan. Naix com a exercici que es vol sa; d'incitació al diàleg, per què no, civilitzadament polèmic; per agitar les consciències en un territori sovint panxacontent i massa assossegat, on les publicacions, exposicions i variades intervencions se succeeixen sense fricció, amb normalitat anodina, a recer de tota expressió pública de discrepàncies. Però naix també determinat a evitar l'ofensa, a no ferir sentiments; és en l'àmbit de l'intercanvi racional d'idees que es

vol situar, per molt severament que aquestes s'expressen, mai en el de les confrontacions personals. És per això que evita tota menció explícita a autors o llibres, excepte quan els presenta com a exemples positius. Per remarcar aquest punt tant com m'és possible, vull deixar clar que sé que hi ha excepcions a les meues observacions, i demane conseqüentment disculpes a qui, convençuda o convençut de l'excel·lència immaculada del seu treball, no se senta concernit per absolutament cap dels meus judicis, o pense que pot passar-se de tots i cadascun dels meus suggeriments. Deixe a la intel·ligència del lector conduir l'anàlisi de l'obra pròpia a la llum de les meues reflexions i traure'n les lliçons que estime aprofitables.

Ara bé, he de prevenir contra un fenomen que pot donar-se, contra una reacció en què els millors autors locals poden incórrer: la d'indignar-se davant les meues asseveracions pel fet de considerar que no fan honor a la qualitat del seu treball, que són injustes, si més no. És cert que no tot el panorama valencià és homogèniament mediocre. Alguns treballs destaquen sobre altres, perquè estan més ben escrits, per exemple, o perquè penetren a fons en arxius i biblioteques. Alguns llibres s'editen amb més cura que altres, en molts casos amb un aparellament gràfic generós, amb nombroses reproduccions de dibuixos de color fins ara inèdits —la qual cosa, per cert, n'enforteix l'aparença de qualitat. En aquest terreny hi ha autors i editorials que sempre són garantia. Si em limitàs a una anàlisi comparativa, no podria sinó fer-ne l'elogi. En aqueix cas, però, a la crítica com a motor de millora hi estaria preferint l'estimulació d'una autocomplaença que sols du a la repetició sense fi de les mancances de sempre. Unes mancances que solament poden diagnosticar-se si les obres que són comparativament millors es mesuren pel seu valor propi, amb independència de la debilitat d'aquelles que les envolten. El fet de posseir l'estatus de *primus inter pares* no confereix a aqueixes obres relativament superiors cap privilegi d'immunitat enfront d'una anàlisi que ha de fer-se sense concessions. Han de sotmetre's al grau de judici crític que trobem en qualsevol país del nostre voltant, on es viu amb naturalitat el fet que tota reflexió que es presente en l'esfera pública es discutisca intensament. La diferència entre aqueixos països i el nostre, i la raó per la qual alguns poden sentir-se ferits és que, a les nostres terres, són rares les ocasions en què un treball d'història de l'arquitectura moderna se sotmet a un escrutini rigorós. Els diaris en reporten la presentació, en cas de tractar-se d'un llibre, o la reunió, en el cas d'un simposi, o la inauguració, en el cas d'una exposició, i poc més. Per tant, aquest article aspira també a normalitzar una pràctica a la qual els nostres estudiosos il·lustrats, mirant pel progrés del coneixement arquitectònic per damunt del seu amor propi, haurien fins i tot de donar la benvinguda.

I. ELABORAR UNA HISTÒRIA MENYS FACTUAL

En un país on gairebé tot estigués per fer seria comprensible que els primers esforços es dedicassen a cobrir necessitats bàsiques. Si manquen les eines elementals per a la investigació històrica —les relacions d'edificis, els compendis de fonts primàries, les bibliografies, els buidatges de revistes i els inventaris d'arxius—, hom pot pensar que és fins i tot temerari emprendre l'escriptura de la història pròpiament dita. Si atenem la tendència de tants dels nostres autors actuals a reduir la història de l'arquitectura valenciana a un mer registre d'immobles i propostes urbanes construïts o imaginats, hauríem de creure que el nostre país es troba encara en un estat d'immaduresa doctrinal imposada per l'escassetat d'aqueixos recursos subsidiaris sense els quals, però, la reflexió històrica romandria especulació. En efecte, llibre rere llibre s'evidencia la creença que la recol·lecció de fitxes d'immobles o d'arquitectes, imprescindible com sens dubte ho és, ja constitueix, ella sola, història. Són moltes les publicacions que consisteixen fonamentalment en una compilació de les dades principals d'una sèrie d'obres unides per un fil temàtic o cronològic sobre el qual, però, poc s'elucida. Col·leccions de fitxes que ens informen sobre l'arquitecte, l'any de construcció, la localització, eventualment el client, i que es completen amb una descripció sumària de les característiques formals i materials, seguides d'alguna indicació sobre l'origen i el desenvolupament de l'encàrrec. Els catàlegs són certament imprescindibles en àmbits com ara la defensa del patrimoni, on hom ha de triar i establir prioritats segons raons objectivables. A més a més, els dos camps, el de la taxonomia patrimonial i el de la història, mantenen llaços estrets —els mateixos acadèmics solen fer carrera a cavall entre l'un i l'altre. Però és erroni actuar com si compartiren una sola base epistemològica. Un error freqüent que té com a conseqüència la reducció dels criteris de selecció —les raons per les quals una obra s'incorpora al relat històric— als criteris de catalogació.

Si mirem enrere, cap al període de vint anys que s'enceta a la fi de la dècada dels seixanta, és a dir, cap al temps en què veritablement estava tot per fer, ens adonem de dos fets útils per avaluar la producció dels historiadors d'ara. Com es podia preveure, molts es dedicaren a equipar els altres estudiosos, i en general la societat valenciana, amb obres fundacionals de consulta, guies i registres.² I ho feren no

² Per exemple, Emilio GIMÉNEZ i Tomàs LLORENS, «La imagen de la ciudad, Valencia», *Hogar y Arquitectura*, 86 (gener/febrer de 1970), pp. 13-145; Julià ESTEBAN CHAPAPRÍA i Josep Lluís ROS ANDREU, *Plano-guía de la arquitectura de la ciudad de Valencia*, València, Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia y Murcia, 1978; Juan CALDUCH CERVERA i Santiago VARELA BOTELLA, *Guía de arquitectura y urbanismo de Alacant*, Alacant, Colegio Oficial de Arquitectos

sols sent en molts casos els primers a submergir-se en arxius quasi abandonats, sinó establint mecanismes institucionals que garantirien la divulgació, primer, i la continuïtat en el temps, després, del seu programa cultural, des del Col·legi d'Arquitectes, des de l'Escola d'Arquitectura i, una vegada reconquerida la democràcia, des de les institucions públiques.³ Tanmateix, tot i la seua situació precària —precària per primerenca—, no renunciaren a presentar interpretacions del grapat de fets que anaven descobrint. Eren plenament conscients que no n'hi havia prou amb acumular dades i dades; calia també proposar marcs analítics que les omplissen de sentit. Entenien, i no puc insistir prou en aquest punt, que l'esforçada, pacient i sovint àrida recerca, bàsica, lloable i imprescindible com és, no és història, sinó l'estadi que la precedeix. No confonien instruments amb fins. Sabien que la història no pot reduir-se a unes activitats que són en última instància auxiliars, que estan al servei del que realment importa: la forja de lectures sintètiques que ens permeten comprendre el perquè i el com del què ens ha passat.

Aquest error, la confusió entre informació i història, ja fa temps que no es comet a la resta de països de l'Europa occidental i de Nord-amèrica. Es dona per descomptat que l'historiador, siga acadèmic o *freelance*, basarà les seues tesis sobre fonts primàries, moltes de les quals serà el primer a traure a la llum. Això constitueix la primera meitat de les seues obligacions deontològiques, i no, per cert, la més meritòria. És en la segona fase, en l'anàlisi lúcida que ve després, on l'historia-

de Valencia y Murcia, 1979; Joaquín BÉRCHEZ, Vicente CORELL [i Josep Lluís Ros], *Catálogo de diseños de arquitectura de la Real Academia de BB. AA. de San Carlos (1768-1846)*, València, Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia y Murcia, 1981; Trinidad SIMÓ, *Valencia centro histórico: Guía urbana y de arquitectura*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983; Joaquín BÉRCHEZ (ed.), *Catàleg de monuments i conjunts de la Comunitat Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, 1983; Felipe María GARÍN ORTIZ DE TARANCO (ed.), *Catálogo monumental de la Ciudad de Valencia*, València, Caja de Ahorros de Valencia, 1983; *Catálogo monumental de la provincia de Valencia*, València, Caja de Ahorros de Valencia, 1986; *Catalogación del patrimonio arquitectónico en Castellón*, Castelló, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, 1986

³ L'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes es fundà l'any 1975. Prèviament, al si del Col·legi i des de les seues posicions com a professors en la recentment fundada Escola d'Arquitectura, Llorens, Giménez, Estellés i Simó llançaren un programa pioner de recerca històrica. Molts recordaran la col·lecció que la Institució Alfons el Magnànim va llançar als anys vuitanta, sota el títol «Arquitectura y urbanismo», precisament amb aquests objectius. Els ajuntaments han seguit publicant llibres sobre les seues ciutats, i el Col·legi d'Arquitectes, també. Estructures institucionals d'aquest tipus són essencials per fomentar la proliferació de treballs d'investigació i donar-los la ressonància pública sense la qual difícilment poden assolir el seu objectiu últim d'ajudar-nos a conèixer-nos millor

dor demostra la seua vàlua. Passar temps en dipòsits de documents, i pacientment llegir-los i extraure'n dades, no requereix un gran talent, sols sentit comú i bones dosis de paciència. Però ser capaç de formular hipòtesis explicatives, de traçar un panorama general on es desvelen les causes estructurals dels fenòmens visibles, això ja és més difícil. Si no va més enllà de mostrar documents (plànols i dibuixos, o memòries justificatives, o discursos d'ingrés en l'acadèmia, per mencionar alguns exemples comuns) i de fer un relat de fets, mereixerà ser considerat un arxiver o un cronista, i prou.

Ho repetisc, sé que hi ha molts estudiosos valencians que han dedicat hores i hores a desenterrar fets i evidències llargament oblidats. Sense el seu afany no tindríem notícia de molts arquitectes, de molts edificis, de molts plans urbanístics. Sense ells les nostres ciutats ens serien menys conegudes, les sentiríem marcadament alienes. Espere que excusen la cruesa de les meues paraules, ja que la dedicació no pot ser un refugi contra la crítica. Sacrificar molt temps de vida personal i professional per un projecte no garanteix que el resultat siga de qualitat. Els historiadors hem de ser exigents amb nosaltres mateixos, exactament com els nostres col·legues anglesos, o francesos, o estatunidencs, ho són. Atès que no hi ha res a la nostra sang que ens faça menys capaços que ells, no hi ha motius perquè siguem laxos i ens enroquem en posicions que creguem consagrades únicament perquè mai ningú ens les ha qüestionades. No hem d'acceptar com un fet inevitable que la nostra història quede endarrerida, enclavada en un paradigma epistemològic caduc de fa cent anys, superat a tot arreu.

Aquest paradigma és el de l'historicisme vuitcentista, el del positivisme ingenu que creu que la funció de la història és reproduir el passat, segons la cèlebre fórmula, «wie es eigentlich gewesen», és a dir, «com realment fou». La ficció d'unicitat del relat històric que l'historiador alemany Leopold von Ranke consagrà amb la citada sentència pesa com una llosa sobre la praxi de no pocs investigadors a les nostres terres. És evident que no vull dir que hagen abraçat l'historicisme vuitcentista conscientment enfront d'altres alternatives. Això hauria requerit primer una formació historiogràfica sòlida i després una reflexió activa que els duqués a fer el seu camí. No tinc l'evidència que posseïsquen la primera ni que hagen consumat la segona. Sembla més probable que simplement actuen per inèrcia, duts per una concepció intuïtiva i rudimentària de la figura de l'historiador com a mer relator. També és possible que m'equivoque, i que siguen en realitat empiristes militants, defensors a ultrança d'un *neorankisme* desafortat. En el fons, això seria una bona notícia, i ens permetria elevar la discussió. En aqueix cas hauria de fer meues les paraules d'un altre historiador de renom, E. H. Carr, que qualificava

la tradició positivista de «fetitxisme de fets, completat i justificat pel fetitxisme dels documents».⁴

Com es manifesta aqueixa sacralització de les fonts primàries i de l'acumulació d'informació? Prenguem un exemple senzill, el dels assaigs o comunicacions en simposis o congressos que després hom acostuma a reunir en volums col·lectius. Com que al País Valencià se n'han publicat no pocs sobre arquitectura moderna al llarg dels últims setze anys, el lector podrà jutjar immediatament l'encert o desençert de les meues apreciacions.⁵ En la major part dels casos —i les excepcions, sobre les quals em detindré més avant, són significatives—, en lloc de la defensa d'una tesi d'interpretació històrica, suportada per arguments basats en una evidència empírica, el que hi trobem és una de les següents tècniques, de vegades un híbrid de dues o de totes tres: el relat de fets, la descripció i la semblança. Respecte a la primera, ja n'he identificat el possible origen. Respecte a la segona, el lector interessat trobarà molts exemples d'articles o assaigs que no fan més que descriure un o diversos edificis, detenint-se en les seues característiques morfològiques, materials i constructives, i en el llenguatge utilitzat. Eventualment, l'autor haurà tractat d'associar-les amb un moviment arquitectònic general, d'abast internacional. S'estalviarà així, en primer lloc, haver d'explicar aqueixes construccions a la llum de fenòmens locals sobre els quals probablement la literatura és menys abundant, i que demanarien per tant un major esforç de reflexió per la seua banda. I en segon lloc, s'estalviarà haver de clarificar les idees diguem-ne estrictament disciplinàries-arquitectòniques, que expliquen en part els atributs descrits, ja que la sola menció d'un moviment artístic tractat en tots els manuals d'història de l'arquitectura evocarà en el lector una mul-

⁴ «The nineteenth-century fetishism of facts, completed and justified by a fetishism of documents.» E. H. Carr, *What Is History?*, Harmondsworth (Middlesex), Penguin, 1964, p. 16

⁵ Vegeu Amando LLOPIS i Sonia DAUKSIS (eds.), *Arquitectura del siglo XX en Valencia*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2001; Vicente COLOMER (ed.), *Registro de arquitectura del s. XX: Comunidad Valenciana*, València, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, 2002; Sonia DAUKSIS i Francisco TABERNER (eds.), *Historia de la ciudad: Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la Ciudad de Valencia*, València, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, 2000; Francisco TABERNER (ed.), *Historia de la Ciudad II: Territorio, sociedad y patrimonio*, València, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València, 2002; *Historia de la Ciudad III: Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*, València, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València, 2004; *Historia de la Ciudad IV: Memoria urbana*, València, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València, 2005; *Historia de la Ciudad v: Tradición y progreso*, València, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València, 2008; *Historia de la Ciudad VI: Proyecto y complejidad*, València, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València, 2010; *Historia de la Ciudad VII: El paisaje cultural*, València, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València, 2015

titud de referències conegudes i resultarà esclaridora, i l'autor podrà descarregar la seua responsabilitat sobre un coneixement tòpic i prestat.

Per veure millor a què al·ludisc, posem el cas, aproximadament real, d'un estudiós de polígons d'habitatge públic dels anys seixanta. El primer que l'autor haurà de decidir és com estructura el seu text. Atès que prèviament haurà hagut de definir els límits de la seua investigació i amb aqueix propòsit haurà identificat els polígons construïts durant aquella dècada, decidirà, molt racionalment, organitzar el seu assaig al voltant d'aqueixa llista minuciosa. Consistirà, com a conseqüència, en una successió d'epígrafs, cadascun dedicat a un conjunt edilici. No trobarà necessari establir continuïtat d'idees entre els uns i els altres, més enllà de la nota introductòria de tràmit, i el conjunt serà una sèrie d'episodis autònoms units per una comunitat temporal i temàtica sobre la qual, pel fet de semblar-li òbvia, l'autor no haurà elaborat cap reflexió teòrica. Encetarà aleshores la tasca sistemàtica i acurada de situar, un per un, els polígons en el seu entorn urbà —esmentant els carrers que els envolten i advertint sobre canvis de nomenclatura, no siga cas que el lector no aconseguisca ubicar-los en la ciutat actual—, i d'enumerar després els tipus d'edificis que els componen, bé torres, bé blocs, sense oblidar la qüestió, no menor, de les respectives altures i orientacions. Passarà immediatament als habitatges, i en reportarà la superfície, el nombre d'habitacions, quantes persones podien acomodar, i es detindrà en la lògica de la distribució interior, posant èmfasi en els criteris rectors usuals, com ara la distinció entre zones de dia i de nit, o la concentració de zones humides (banys i cuina). Potser passarà a parlar de la composició dels alçats i del lèxic emprat, fins als últims detalls. En tot cas, emfasitzarà l'adscripció de tot això a l'adopció tardana a Espanya dels models del funcionalisme dels anys trenta, amb alguna aportació vivificant de les recerques contemporànies europees sobre les formes d'agregació urbana de blocs i torres, bé d'origen anglès, bé nòrdic, bé neerlandès. Segur d'haver fet una aportació substancial a la millor comprensió de l'arquitectura del segle XX al País Valencià, o a la *Comunidad Valenciana*, o al Cap i Casal, o al que siga, seguirà treballant sobre la tesi doctoral de la qual probablement la comunicació en qüestió provindrà i serà una bona mostra.

Pense que no paga la pena insistir-hi, ha quedat clar el que entenc per una història descriptiva, la qual, per sorprendent que semble, abunda entre nosaltres. Sobre la història com a semblança d'un individu m'estendré ulteriorment. Però voldria detenir-me en aquest punt per mostrar una alternativa, una via d'eixida a l'impàs estèril (i avorridíssim) del tipus de treballs que estic denunciant. No puc expressar-me amb paraules més nítides: les acumulacions de fets o les descripcions, d'història no en mereixen ni el nom. Si no presenten una tesi i l'argumentació que la

suporta, difícilment poden considerar-se obres de pensament. Açò, que sembla una obvietat, la literatura existent demostra que no podem donar-ho per descomptat. El lector incrèdul es preguntarà com pot ser que un assaig històric no presente una tesi, una interpretació de fons, una lectura que entrellace i explique els fenòmens sobre els quals s'interroga *enllà dels* fenòmens mateixos. Un estudi històric vertader certament ho farà; però molts textos que passen per tals ni tan sols s'ho proposen, i, el que es pitjor, els seus autors no se n'adonen. Com a exemple positiu de text que sí que compleix amb aquests requisits, voldria suggerir al lector que examïnàs l'aportació que el professor Josep Vicent Boira feu en la cinquena edició del simposi «Historia de la Ciudad» (de València), celebrat l'any 2008.

El seu article aborda la condició dels arquitectes de l'acadèmia a la ciutat del Túria en temps de Napoleó. Des del principi enuncia els seus objectius:

Aquest no serà un treball sobre la situació de la ciutat de València el 1808, ni tampoc sobre l'ocupació francesa de la capital el 1812. Tampoc no vol ser, perquè no pot, un treball sobre els arquitectes i els acadèmics de l'època. Tan sols vol donar a conèixer un document poc conegut que, de forma dramàtica, reflecteix els fets d'aquella època, alguns detalls interessants sobre la València napoleònica i l'afer particular, el drama personal podríem dir, d'un arquitecte del moment, l'acadèmic de Sant Carles de València Juan Bautista La-Corte [...]. En resum, és un treball per a reflexionar sobre la vigència de la relació entre arquitectura i poder, per a parlar de la València del 1808 i dels anys posteriors i, indirectament, per a temperar els judicis sobre l'heroisme de la resistència davant el «Francés». Els fets del «Dos de Mayo», el triomfalisme exaltat de la resistència espanyola davant l'exèrcit de Napoleó, la consideració d'aquella guerra com el naixement d'una nació, han de ser temperats i situats en un context molt més complicat. Sobretot a València, on la línia entre el col·laboracionisme i la resistència era molt dèbil.⁶

Note el lector com en un primer moment Boira delimita l'àmbit del seu estudi, el restringeix a una peça d'arxiu, a uns «detalls» i a un personatge, per a, immediatament, fer veure l'efecte qüestionador de tot plegat sobre plantejaments historiogràfics d'un abast més gran i sobre interpretacions hegemòniques carregades d'ideologia. Aquest és un assaig històric de debò, que apunta nítidament a una problemàtica general sobre la qual altres han treballat i amb qui es posa a dialogar.

⁶ Josep Vicent BOIRA MAIQUES, «Traïdors o patriotes?: Arquitectura, ciutat i poder a la València de 1808», a FRANCISCO TABERNER (ed.), *Historia de la Ciudad V: Tradición y progreso*, València, ICARO, 2008, pp. 226-227

I que, una vegada definit el marc teòric que li dona rellevància, defensa una tesi concreta, plena d'intencionalitat, al voltant de la qual presenta el seu discurs, una sèrie d'arguments als quals dona suport amb evidència empírica, en molts casos mai abans donada a conèixer. És important remarcar que al llarg del text no ens informa de tots aquells fets que ha descobert durant la seua recerca, sinó solament d'aquells que tenen sentit dins la progressió de l'argumentació. L'exposició factual no és ociosa ni gratuïta, té una finalitat palesa, és el resultat d'una reflexió lúcida sobre per què vol contar el que ens conta. A més a més, no és timorat; sap que la història, com a tasca científica, té un component especulatiu, fonamentadament especulatiu. Proposa hipòtesis, refuta versions prèvies, s'arrisca. En altres paraules, rebutja la seguretat de què creu gaudir qui es refugia darrere de l'aparent autoritat dels fets, de les dades a granel.

Potser l'avantatge del professor Boira és el marc acadèmic en què es formà i en què treballa, la Universitat de València, amb les seues facultats de Ciències Socials i d'Humanitats. Limitant-nos ara als historiadors de l'arquitectura educats com a arquitectes, que són majoria, ni treballen en un context tan propici ni han rebut una instrucció tan adient amb la seua vocació. Això, però, no sembla sinó una coartada, si considerem la quantitat de grans historiadors de l'arquitectura arreu del món que ni s'han llicenciat en Història i Geografia ni fan classe en universitats «literàries». El que passa és que, conscients de les seues mancances, coneixedors del que no saben, han fet els esforços necessaris per formar-se. No vull avergonyir l'Escola d'Arquitectura de la Universitat Politècnica, la meua *alma mater*, però tenim molt a aprendre dels departaments d'història de la Universitat de València. Seria útil que reforçàsem els vincles i les col·laboracions. La insularitat de la història de la nostra arquitectura sempre m'ha cridat poderosament l'atenció. Pot ser que aqueix retraïment explique en part el seu allunyament dels estàndards més exigents de rendiment acadèmic.

Després de la mania factual i de l'aridesa descriptiva, organitzar la història de l'arquitectura al voltant de l'arquitecte, de l'individu creador, a manera de semblança, és el tercer gran vici de la historiografia valenciana. Estava bé per a un Vasari o un Bellori, és a dir, per als autors que inauguraven la història de l'art com a camp d'estudi del passat alleugerit de relats mitològics. Aqueix model primari era contemporani i anàleg al d'una història política que relatava les gestes dels grans homes, dels prínceps. La seua tendència a l'hagiografia i la confusió de gèneres entre història i apologia és comprensible. És cert que la tendència durà, i tan tard com en el primer terç del segle XX, els historiadors de l'arquitectura moderna pioners, que en molts casos mantenien llaços personals amb els protagonistes dels episodis

que narraven, tendiren a fer dels arquitectes i la seua obra unitats bàsiques d'anàlisi. Però les crítiques no tardaren a arribar, i ara ja resulta insostenible seguir aqueix camí. Paral·lelament, posar l'èmfasi en construccions emblemàtiques és una altra forma de primitivisme que encara predomina. És típic d'una concepció de la història entesa com a cens de grans fites, motiu d'enaltiment dels seus artistes-autors. La mentalitat que fa proliferar els catàlegs és la mateixa que dona peu a aquestes històries censatàries (de fet, uns apèndixs d'inventari d'edificis i de diccionari biogràfic solen cloure-les).

No és que a les monografies dedicades a un arquitecte els manque utilitat —serveixen, si més no, per a satisfer la curiositat i absorbir un grapat de dades ràpidament i còmoda. Tampoc és que el relat siga insuficient; hom podria argumentar que altres aproximacions complementàries són possibles i que sols cal esperar que apareguen al llarg dels anys. La raó per la qual hem de defugir-les és que estan construïdes sobre una premissa falsa, una ficció que perpetuen: que els factors centrals per a explicar l'arquitectura són la voluntat creadora de qui la firma i les seues vicissituds professionals i fins i tot personals. Fenòmens de més gran amplària queden registrats tot just en la mesura que l'individu s'hi vincula, o que afecten el seu estatus professional, la quantitat i el tipus d'encàrrecs, o les possibilitats d'assumir responsabilitats administratives, d'arquitecte municipal, per exemple. No hi ha lectures estructurals, únicament una exposició d'esdeveniments històrics generals —molt generals (la Guerra d'Espanya, posem per cas)— i la seua translació a la circumstància personal de l'arquitecte protagonista —les penúries, o les mudances de lleialtats, o les gratificacions dels vencedors. Avui tenim consciència plena que els factors que incideixen en tota creació edilícia son més nombrosos i interdependents del que els historiadors fins fa poc comprenien. És sobre aqueix caràcter polièdric de la història que hem de fer llum, però això no podem aconseguir-ho si solament produïm repertoris i retrats.

Necessitem, en conseqüència, treballs de síntesi seriosos, és a dir, llibres amb un aparat crític substancial, i que oferisquen una lectura de la història que siga alguna cosa més que un relat de fets, una descripció o un esbós biogràfic. A més a més, aquests treballs sintètics han de ser a la vegada unitaris, escrits per un sol autor o per diversos, però amb una línia metodològica i argumental consistent, o almenys on els autors identifiquen i debaten unes mateixes qüestions centrals d'interpretació històrica. És així com s'estructura un corpus sistemàtic i viu de coneixements, allunyat de l'autosatisfacció de qui, a guisa de cronista oficial, creu haver-ho deixat tot dit simplement perquè ha reunit els succeïts de l'any o de la dècada. La pretesa objectivitat d'aqueixa història no fa sinó amagar uns greus dèficits de capacitat ana-

lítica. Fins al punt que, fent una exhibició d'incoherència i evidenciant que la seua feblesa pel positivisme és merament accidental, molts dels qui consagren aqueixa manera de fer vulneren a la vegada un dels seus principis rectors. Com veurem tot seguit, reiteradament prenen posició en favor d'una facció sobre una altra, d'uns corrents arquitectònics sobre uns altres, i així traeixen la suposadament sacrosanta equidistància de l'historiador.

II. ELABORAR UNA HISTÒRIA MENYS TENDENCIOSA

Alguns dels nostres historiadors han denunciat els efectes negatius que té la freqüent canonització de determinats edificis o arquitectes basada en criteris parcials, d'ordre crític i no historiogràfic, de tendència en el sentit gramscia del terme, és a dir, que reforcen una determinada línia de desenvolupament cultural i fan fora totes aquelles expressions que la contradueixen. Tenen raó en denunciar que versions valencianes d'arquitectura moderna i les seues revisions cautes —d'ascendència italiana i nòrdica primordialment— han estat afavorides per bona part dels estudiosos locals. Aquests han cregut que, perquè l'elucidació històrica fos completa, havien d'acompanyar les seues narracions amb judicis de valor. Confonien les missions de l'historiador i del crític. Aquest confusionisme és fàcil d'explicar si tenim en compte que alguns són professors de projectes arquitectònics, no d'història, i que forma part de les seues obligacions pedagògiques modelar el gust dels seus pupils, educar-los per a la praxi contemporània i aconseguir que esdevinguen bons dissenyadors. L'aplicació de criteris de qualitat disciplinària —formal, compositiva, constructiva, funcional, tectònica, etc.— ha de prevaldre en aqueix context formatiu. Tanmateix, incorporar-los a la recerca històrica no pot dur més que a una història adoctrinadora. I això, ho sabem de fa temps, no és història.

Aquest defecte és menys acceptable en aquells historiadors que són professors d'història, de qui hauríem d'esperar una major ponderació en la pràctica del seu ofici. Cal recordar que la principal missió de l'historiador és la d'explicar, no la de jutjar. En tot cas, la seua actitud no és nova, sinó que estén enllà de tot límit imaginable la tradició d'història de l'arquitectura moderna que ja he evocat i que fou dominant durant una bona part del segle XX, aproximadament entre els anys vint i seixanta, aquella que Manfredo Tafuri anomenà «història operativa».⁷ La practicaven estudiosos com ara Nikolaus Pevsner, Sigfried Giedion i Bruno Zevi, precisament els autors de les obres canòniques en què els nostres professors locals basen

⁷ Manfredo TAFURI, «La crítica operativa», a *Teoría e historia de la arquitectura*, Madrid, Celeste, 1997, pp. 259-302

bona part del seu ensenyament encara avui, com explicaré posteriorment. Aquells mestres de renom dedicaren bona part de les seues energies a promoure una versió parcial i amb ressonàncies teleològiques de l'ecllosió i triomf de l'arquitectura moderna, amb l'objectiu últim d'orientar la pràctica contemporània en aqueixa mateixa direcció. Una tradició historiogràfica que, malgrat haver estat superada quasi a tot arreu fa molts anys, sembla gaudir encara de cert predicament a les universitats del País. Conscients, com els suposem, dels efectes distorsionadors d'aqueixos hàbits, els nostres erudits haurien de ser especialment cauts a l'hora d'engrandir o vilipendiar uns corrents i altres, com sovint fan en els seus assaigs. Tot i que la tasca de l'historiador requereix poques virtuts, l'empatia n'és una d'imprescindible. Empatia prudent que permet aproximar-se a l'objecte d'estudi lliure de prejudicis i amb una obertura d'esperit tal que estimula la curiositat i aguditza l'enteniment. Quan s'assumeix aquesta posició moral, és possible deixar de banda puritanismes sermonejadors i obrir-se a la comprensió racional fins i tot de les heretgies.

Apuntava adés que alguns historiadors valencians han tractat de sobrepassar les limitacions que aqueixes lectures esbiaixades imposen. Malauradament, les seues mesures pal·liatives s'han acontentat a engrandir el repertori. No han alterat el criteri de selecció principal, que encara és el valor emblemàtic de l'edifici. S'han limitat a obrir el registre a les denominades «altres tradicions», diferents de l'ortodoxament moderna. Encara que els criteris que determinen la seua exemplaritat són certament diferents —ja no el valor d'innovació, com sol ser el cas per a l'arquitectura d'avantguarda—, l'objectiu últim no canvia: assenyalar les obres cabdals de l'època. De fet, també en aquest cas generosos annexos de fitxes d'edificis solen cloure els llibres, i també els comentaris abunden, en els pròlegs particularment, sobre la necessitat de preservar aquells que queden drets.

Un esdeveniment recent evidencia fins on poden dur els nostres historiadors les seues filies i, sobretot, les seues fòbies: l'enderroc del Nou Ajuntament de la ciutat de València. Com ja he apuntat, estudiosos locals participen en moviments per la salvaguarda del llegat arquitectònic del segle XX, al si de la fundació Docomomo, notablement. És un compromís encomiable, fins i tot malgrat que la seua participació se centra en la catalogació, per damunt de la recerca històrica. Però bé, això té sentit en el marc d'un combat de necessitat pragmàtic. Arreu del món i també ací, l'arquitectura del segle XX pateix d'indefensió. Les causes són múltiples, inclosa la seua proximitat temporal, que la deixa automàticament al marge de moltes lleis patrimonials, i també la incomprensió per part dels ciutadans, la qual allibera els responsables polítics d'haver de prendre mesures al seu favor. Aquests factors es fan sentir encara més intensament sobre les obres bastides en els últims decennis,

a partir dels anys setanta. Expliquen la pobresa de les fonts secundàries que les tracten, i també, generalment, el desconeixement que els no-especialistes en tenen. Entre els principals mèrits d'una història que les tractàs s'hi comptaria el d'ajudar a reivindicar l'herència d'unes dècades que pel fet de ser recents encara no gaudeixen de l'aurèola de veneració que sí que acompanya els monuments i edificis de més edat. Però això requeriria que els historiadors valencians deixassen de banda els seus posicionaments personals, que s'abstinguessen de fer pesar sobre la seua tasca acadèmica i divulgativa la seua debilitat o, al contrari, la seua animadversió envers uns corrents arquitectònics o altres.

Potser el lector recordarà el recent i trist episodi de l'enderroc del Nou Ajuntament de València (1985-1986), obra de Vicent González Móstoles i de Rafa Rivera. No m'estendré ací sobre els valors formals d'aqueix edifici que ja no existeix. La meua opinió la vaig deixar escrita en la premsa.⁸ Però sí que vull recordar que un dels primers objectius de la protecció de l'entorn construït és la preservació de la nostra memòria col·lectiva. El Nou Ajuntament de València era un testimoni valuós d'un capítol transcendental de la nostra experiència comuna, la construcció de la democràcia municipal del 1979 endavant. I amb independència de l'estimació crítica que puguen merèixer moltes de les arquitectures postmodernes construïdes per a les noves administracions, atresoren com a mínim el valor de document històric, tant de la nostra experiència local com de l'arquitectura del darrer terç del segle passat, amb les seues estètiques controvertides. Tanmateix, ni un sol dels estudiosos que al llarg dels darrers anys han escrit sobre arquitectura valenciana dels vuitanta —és veritat que sempre amb textos curts— alçà la veu per aturar la destrucció de les oficines municipals. No és estrany si recordem les paraules poc afalagadores que els han dedicat en els seus assaigs. La història tendenciosa revela així el seu rostre més mesquí: no sols entorpeix el coneixement, sinó que es fa còmplice silenciosa de la desfeta del patrimoni.

III. ENFORTIR ELS FONAMENTS TEÒRICS, EIXAMPLAR L'HORIZÓ TEMÀTIC

Tal volta si reconsiderassen les bases teòriques de les seues recerques i, com a corol·lari, augmentassen el seu corpus de temes, els nostres acadèmics esdevindrien més tolerants i prendrien posicions menys partisans. Les mateixes obres edificades que únicament per raons de qualitat projectual rebutgen —sempre segons els criteris de valor que han triat abraçar— guanyarien en interès si les estudiassen amb altres

| ⁸ Manuel LÓPEZ SEGURA, «No a l'enderroc del Nou Ajuntament», *Levante* (26/09/2015)

mètodes, si les sotmetessen a altres preguntes, si les situassen dins d'un marc teòric enrobustit, per damunt de la simple avaluació crítica. D'aquesta manera traurien a la llum el seu sentit històric, que és, per altra banda, al que haurien de consagrar-se. Diré més; resulta cridaner que els nostres historiadors no experimenten un fenomen usual entre els membres del seu gremi: l'atracció, com a recercadors, cap a allò que com a «civils» els desplaui. En inquirir-hi, sublimen l'atracció que paradoxalment hom sent cap a allò que el revolta, s'apropen d'allò que en última instància es revela un obscur objecte de desig. Açò, en aquells historiadors a qui els ocorre, és una prova de sofisticació intel·lectual i de curiositat desinhibida. Dos atributs, la matràfola i la tafaneria, que els impulsen a elaborar tesis d'alta volada sobre un ventall cada vegada més populós i assortit de qüestions.

Sorprèn, per contra, la tendència simplista que molts tenen ací de començar els seus relats de la història de l'arquitectura valenciana fent quatre pinzellades del panorama arquitectònic internacional, seguit de l'espanyol, per passar després al local, com si d'una mera decantació es tractàs. O bé oferint un resum sonso de les vicissituds econòmiques, polítiques i culturals contemporànies d'aquelles arquitectures que són el vertader objecte d'estudi. És el tan popular «context», figura ja tòpica d'investigació doctoral, i sembla que també de les publicacions que en deriven. Tal com se'ns presenta, revela una intuïció positiva: l'arquitectura no és un fenomen aïllat explicable ni tot just des de les obres i discursos dels arquitectes, ni solament mitjançant les eines d'anàlisi que la disciplina de projectació (disseny arquitectònic) ha desenvolupat.

El problema és que aqueixa intuïció no es racionalitza ni es du fins a les seues últimes conseqüències. En lloc de capgirar el paradigma historiogràfic acostumat, se satisfà l'ànima esmentada per mitjà d'un simulacre: una sèrie de capítols inicials, generalment breus, *collages* de fonts secundàries, que se suposa que aporten informació bàsica no estrictament arquitectònica sense la qual el tema central del llibre seria incompreensible. Tema central que roman contradictòriament aïllat d'aqueixos apartats previs, focalitzat més aviat en discursos i categories analítiques estretament disciplinàries-arquitectòniques, amb tot vincle amb els epígrafs introductoris atenuat. El context queda com un rerefons que no sabem ben bé si explica i què explica de l'arquitectura, un relat que s'esgota en ell mateix, un tràmit, o pitjor, una convenció. Seria millor dirigir el lector cap a les entrades corresponents de l'*Encyclopædia Britannica*, en cas que necessitàs que li recordassen, per esmentar un exemple real, què fou l'Imperi austrohongarès, o cap a les de la *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana* del diari *Levante* per a esbrinar figures autòctones com la del marquès de Campo, cas recurrent.

Aquesta manera de fer és simptomàtica d'una reiterada manca d'aprofundiment teòric, d'una incapacitat per allunyar-se dels fets estudiats en la seua concreció envers el seu esclariment raonat més enllà de la cadena de causes i conseqüències —sempre lineal— o de les genealogies més o menys evidents. Però l'interès del coneixement concret, detallat, factual i empíric no s'esgota en si mateix. Com he dit abans, si això fos així, parlariem de crònica en lloc d'història. Resideix més aviat en el valor que la concreció té per a donar suport com a evidència a la interpretació històrica, que sempre és d'abast més gran, i que, en una mena de moviment dialèctic, a la vegada explica l'episodi específic del qual parla i el supera, incorporant-lo a debats històrics generals.

Per exemple, l'arquitectura valenciana dels anys setanta i vuitanta s'elucida ordinaríament evocant dues fites de la literatura teòrica: *Complexity and Contradiction in Architecture*, de Robert Venturi, i *L'architettura della città*, d'Aldo Rossi, ambdues publicades el 1966 i traduïdes al castellà pocs anys després.⁹ Si llegim alguns professors locals, moltes de les nostres fites d'arquitectura culta de les següents dècades en derivarien. Aquesta és una lectura òbvia, i consignar el fet resulta inevitable, però no contribueix a esbrinar les qüestions historicoteòriques interessants que se'n deriven. Per exemple, ¿per què foren aqueixos, i no d'altres, els corrents predominantment influents? ¿I per què ho van seguir sent fins a dates tan tardanes en comparació amb altres nuclis d'activitat arquitectònica a Espanya i a l'estranger? ¿O per què s'esdevé al País Valencià una assimilació epidèrmica dels codis lingüístics directament associats amb aqueixes reflexions teòriques (els de la *Tendenza* singularment)? I sobretot, ¿què revela tot açò respecte a temàtiques generals que molts altres historiadors que tracten altres geografies i la mateixa o altres èpoques també toquen? Entre aquestes, podríem esmentar l'estudi dels mecanismes de difusió del coneixement arquitectònic i els fenòmens de transposició cultural (els llibres assenyalats són nord-americà l'un, italià l'altre). Incorporar aquestes preguntes requeriria un seriós *aggiornamento* del bagatge teòric dels nostres historiadors i un increment notable de la seua familiaritat amb els últims avanços de la historiografia internacional. Malauradament, han acceptat el paper subaltern de l'arquitectura valenciana dins d'un marc interpretatiu de l'arquitectura espanyola *infrateòric* imposat des de centres de creació acadèmica aliens, i no han volgut o no han po-

⁹ Robert VENTURI, *Complexity and Contradiction in Architecture*, Nova York, MoMA, 1966; Aldo ROSSI, *L'architettura della città*, Pàdua, Marsilio, 1966. Versions castelleses: Robert VENTURI, *Complejidad y contradicción en la arquitectura*, Barcelona, Gustavo Gili, 1972; Aldo ROSSI, *La arquitectura de la Ciudad*, Barcelona, Gustavo Gili, 1971

gut corregir-lo d'acord amb les nostres particularitats. Curiosament, com veurem, aquestes especificitats haurien de fer la història de l'arquitectura valenciana particularment procliu a generar quadres analítics en sintonia amb els debats més substancials que ocorren avui passats els Pirineus. Seria aquesta, per altra banda, una via atractiva d'emancipació a través de la internacionalització.

En efecte, generalment les històries de l'arquitectura espanyola han marginat l'arquitectura moderna valenciana. Si bé l'arquitectura moderna d'Espanya gaudeix de reconeixement internacional i és motiu d'orgull per als professionals indígenes, la investigació històrica resta minsa. Fins fa ben poc, els estudis d'àmbit estatal han tendit a adoptar una aproximació estrictament disciplinària amb una nítida orientació operativa, o bé s'han conformat a ser mers compendis de dades. Si aquestes restriccions són certes en el conjunt de l'Estat, es fan encara més evidents si parlem de l'estudi de la nostra arquitectura, tradicionalment ignorada per autors assentats a Madrid i, sí, també a Barcelona.¹⁰ Aquesta marginació és deguda en part a la concentració de riquesa i activitat acadèmica en aquelles ciutats i a les múltiples conseqüències que se n'han derivat, com ara la tardana fundació d'escoles d'arquitectura a les «províncies».

No obstant això, les responsabilitats són compartides; hem de reconèixer la nostra incapacitat per a construir una comunitat universitària especialitzada vigorosa, junt amb el menyspreu que sovint demostrem per allò que és nostre.¹¹ Hem d'ac-

¹⁰ Excepció feta de les recerques d'Alexandre Cirici sobre el Modernisme i d'Oriol Bohigas sobre el Modernisme i l'arquitectura de la Segona República, si bé en ambdós casos el seu interès per l'arquitectura valenciana s'enfortí arran de les recerques dutes a terme pels seus col·legues a València i a Alcoi. Vegeu Alexandre CIRICI, «El Modernisme: Un entusiasme», *Serra d'Or*, 135, XII, (desembre de 1970), pp. 36-43; «Trini Simó i l'arquitectura valenciana», *Serra d'Or*, 168 (setembre de 1973), pp. 49-52; *L'arquitectura catalana*, Mallorca, Moll, 1955 (2a ed.: Barcelona, Teide, 1975); Oriol BOHIGAS, *Arquitectura modernista*, Barcelona, Lumen, 1968, i la següent edició, revisada i ampliada, *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista*, Barcelona, Lumen, 1973; *Arquitectura española de la Segunda República*, Barcelona, Tusquets, 1970, i sobretot les següents edicions, ampliades, del 1973 en avant; i Tomàs LLORENS, «Arquitectura española de la Segunda República», *Gorg*, 15 (gener de 1971), p. 35

¹¹ No hi ha cap estudi seriós sobre arquitectura moderna valenciana abans de la fi dels anys seixanta, quan el Col·legi d'Arquitectes es comprometé amb la recerca històrica. El fet que l'Escola d'Arquitectura es fundà el 1965 i que la major part dels seus professors vingueren del món professional i no de l'acadèmic també explica en part aquestes deficiències. Si bé a partir dels anys vuitanta, gràcies a l'Escola i als governs autonòmics i municipals, es produí una explosió d'investigacions i divulgació, les dècades més recents, dels seixanta als vuitanta, han estat poc estudiades. A més a més, i contràriament al que ocorre en altres focus, com ara Madrid, Barcelona i el País Basc, sols als anys noranta foren reeixits els repetits esforços per consolidar una revista d'arquitectura pròpia, que servís com a plataforma per a debatre i

ceptar també que l'arquitectura valenciana del segle XX ha estat d'una qualitat comparativament menor que la de Madrid, Barcelona o fins i tot Sevilla i Euskadi, i la nostra escena, menys electritzada per debats i controvèrsies. Atès que la majoria dels qui han escrit sobre arquitectura espanyola del passat recent han estat professors de projectes arquitectònics, i no tant estudiosos de departaments d'història de l'art o de l'arquitectura, els plantejaments crítics han prevalgut, el judici de qualitat arquitectònica ha predominat com a criteri de selecció, excloent-hi com a resultat gairebé tota la producció valenciana. En contrast, en aquest article propose que revaluem episodis de l'arquitectura del nostre País, no pel valor de disseny que atresoren, sinó per altres raons que els fan rellevants. Rellevants dins d'una història de l'arquitectura engrandida que reconeix la seua dimensió com a fenòmens polítics i culturals.

Enfront de les històries atomitzades a què ens tenen acostumats —centrades en uns edificis modèlics, o en uns arquitectes sobreixents, o en un repertori de fets jutjats pertinents—, valdria la pena explorar el concepte ampli i integrador de cultura arquitectònica. Una història així plantejada donaria cabuda a un conjunt d'evidències ordinàriament tingudes per subsidiàries o perifèriques i les posaria en el mateix pla d'importància que els plànols i la rajola a l'hora d'explicar la gènesi i consumació de l'activitat edificadora, des de la ideació de l'edifici fins a la seua execució. Al mateix temps, ajudaria a sobrepassar la tradicional dicotomia discurs-obra construïda per a situar ambdues en un camp més extens i no jeràrquic de manifestacions culturals-arquitectòniques on, si bé tant l'autor com l'obra perden la seua posició preminent, retroben una multitud de vincles amb tants altres factors molt més il·luminadora que la rígida dualitat susdita. Atès que l'arquitectura és un producte cultural i per tant polític, comprendre-la comporta mirar més enllà dels confins d'allò que comunament s'entén quan se l'esmenta, allèn del conjunt d'artefactes bastits i dels seus autors, amb l'objectiu, precisament, de comprendre'ls millor. Un poc més endavant suggeriré possibles aplicacions d'aquestes idees al País Valencià, però he de posar el lector a l'aguait d'antuvi, perquè qui entre nosaltres, en algun dels departaments universitaris del ram o des de fora, seguisca qualsevol d'aquestes pistes, se separarà dels camins trepitjats i s'arriscarà, com a conseqüència, a ser rebut amb un escepticisme descoratjador.

Ara bé, és des de la seua especificitat que l'arquitectura ha d'enriquir l'escriptura de la història. Una especificitat que no pot servir com a coartada per a negar

donar a conèixer l'activitat arquitectònica del País. Sense aquesta eina indispensable, la nostra arquitectura ho ha tingut molt difícil per fer-se sentir

la riquesa de causes que convergeixen en tota peça construïda. Tanmateix, un caràcter propi que no podem deixar de costat si volem que la nostra participació tinga raó de ser. Què és allò que els historiadors de l'arquitectura som els únics a poder aportar? Com podem pensar l'arquitectura en termes polítics? Fa dècades, moltes ja, que a la resta d'Europa i als Estats Units l'arquitectura s'historitza com a agent capaç d'intervenir en l'esfera pública. Voldria, en aquest punt, oferir una sèrie de reflexions sobre això com a contribució a aqueix enfortiment teòric del qual l'escena valenciana està tan necessitada. Pot constituir un fonament sòlid per al canvi d'orientació que desitge que els meus col·legues emprenguen. Il·lustraré els paràgrafs que fan referència a episodis coneguts de l'arquitectura occidental dels dos darrers segles, episodis que els nostres historiadors solen abordar des d'altres perspectives si els mencionen en els seus textos o si els ensenyen.

Primer que res, hem de reconèixer que l'arquitectura no és si no és una activitat social, és a dir, que ocasiona efectes sobre els individus i sobre les connexions que estableixen entre ells, condiciona les seues llibertats i les accions col·lectives. Podríem constatar primerament que una determinada arquitectura fa que algunes relacions siguin possibles, o almenys més factibles. Per exemple, els edificis d'habitatges de l'Eixample de Barcelona, amb la seua gradació vertical de qualitats en els acabats interiors, en la superfície, en l'altura de sostre i en l'ornament de façana, motivaren que una relativa diversitat de classes socials coexistís tant dins d'un edifici com en l'espai públic dels voltants. En contrast, la segregació espacial a l'Anglaterra dels mateixos anys fou més intensa a causa de la preferència de la classe mitjana per l'habitatge suburbà i de l'absència generalitzada de planificació. Addicionalment, hi ha arquitectures que van un pas més enllà, i institucionalitzen un ordre social donat. És conegut el cas de la Ciutat Industrial del lionès Tony Garnier (1904, publicada el 1917), on els auditoris havien de funcionar com a àgores modernes i acomodar una participació democràtica àmplia.

La pregunta que hem de fer-nos és si l'arquitectura basta, és a dir, si l'arquitectura —amb independència de la voluntat del seu autor— posseeix prou poder per impulsar aqueixes institucions o si, per contra, s'han de donar altres condicions. Aquesta última tesi podria defensar-se pensant en els ajuntaments d'Arne Jacobsen, alçats entre els anys trenta i cinquanta. Podria defensar-se que difícilment podrien haver tingut cap efecte si la democràcia municipal no hagués estat establerta a Dinamarca *prèviament*. Aquest és un assumpte crucial, ja que està en joc l'estatus de l'arquitectura com a fenomen o bé inerte o bé actiu en la història: pot considerar-se mer símptoma o conseqüència de forces que la superen, les quals encarnaria puntualment, o bé se li pot reconèixer capacitat d'influència. Una il·lustració

extrema d'aquesta última posició seria la convicció del fanàtic, catòlic convers, Augustus Welby Northmore Pugin, per a qui la sola restitució de l'arquitectura gòtica retornaria la societat medieval al bell mig de l'Anglaterra industrial. La realitat, però, és probablement dialèctica: un ordre econòmic i social no pot existir sense unes arquitectures específiques, i viceversa. Així, alguns edificis es construeixen imaginant un sistema institucional i social fins i tot quan encara no s'ha format, perquè tot i que no en són una causa suficient, en són una de necessària. Un exemple instructiu és el de les *Höfe* de la Viena Roja als anys vint i trenta.¹² Dins l'estratègia austromarxista de canvi a través de la infiltració pacífica i de l'emergència progressiva d'una cultura proletària emancipada respecte de la fascinació que la Viena burgesa exercia sobre els treballadors, la vocació d'aqueixos condensadors comunitaris era tenir un paper determinant en la modificació successiva, primer, de les interaccions entre la gent i els organismes municipals; després, dels vincles entre ciutadans, i finalment, de les consciències individuals.

Hi ha encara una altra manera de concebre l'ascendent de l'arquitectura sobre configuracions polítiques. Es tracta del cas en què l'arquitectura ja està present, precedeix certes disposicions institucionals i ajuda, tot just per la seua presència, a la seua instauració. Durant el segle XIX, els ajuntaments d'època medieval a Itàlia i al nord d'Alemanya assenyalaven l'esplendor municipal passada, la riquesa dels ports hanseàtics i de les ciutats estat de la Península, recordatoris d'una època esvaïda però encara present en l'imaginari comú gràcies, almenys en part, a la persistència en l'escena urbana de les seues restes edilícies. Així podem comprendre per què proliferaren els ajuntaments neogòtics a tot Europa, amb alguns casos especialment reveladors, com ara el de Viena (1872), projectat durant un període de confrontació entre la corona i el consell municipal burgès.¹³ En aquest punt hem fet un pas cap al terreny de les codificacions culturals i les múltiples associacions d'idees que les formes arquitectòniques estimulen.

Hi ha, per tant, edificis que mobilitzen codis simbòlics i actuen políticament fent-los presents en l'espai públic. Com més coneguts, més eficaçment treballen aqueixos codis. Tot i això, l'arquitectura moderna estava decidida a trencar amb les eines de comunicació tradicionals i substituir-les bé per formes no al·lusives, bé per formes que expressaren nous valors fent servir codis sense precedents. No podia sinó derivar-se'n l'erosió de la rellevància social de les seues ambicions simbòliques

¹² Eve BLAU, *The Architecture of Red Vienna*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1999

¹³ Carl E. SCHORSKE, *Fin-de-siècle Vienna*, Nova York, Knopf, 1979

i un dèficit de capacitat comunicativa que crítics contemporanis i posteriors remarcaran insistentment. Sobrepassant aquestes limitacions, durant la segona meitat dels anys trenta, els edificis de l'emigrat Berthold Lubetkin i del seu grup Tecton començaren a exposar signes que transmetien significats obertament.¹⁴ Al centre de salut de Finsbury (Londres, 1938), l'escut d'armes del districte coronava l'entrada, un recordatori heràldic de la magnànima institució responsable de l'equipament. La distribució simètrica i la disposició dels volums envoltant un pati d'accés elevaven el centre a la categoria d'edifici públic d'una manera que qualsevol transeünt comprenia. Els panells daurats de la façana suggerien riquesa material, en contrast amb el mutisme de les usuals façanes d'estuc racionalistes. Aquest edifici declarava que no bastava el funcionalisme marca *welfare state*, típic de l'Estat del Benestar. L'arquitectura moderna no havia de sotmetre's només a l'imperatiu moral de servir la majoria de la població gràcies a aliances amb administracions progressistes. A més a més, havia de respondre a un altre mandat: el d'assegurar-se que els ciutadans visualitzaven i prenien consciència plena d'aqueix programa polític.

Acabem de veure tres modalitats de comportament polític de l'arquitectura: propiciant certes formes de socialització, allotjant institucions i representant valors compartits. En el primer cas, les edificacions no han estat concebudes per a causar aqueixos efectes socials, però, tanmateix, els provoquen. En la segona modalitat, l'arquitectura, d'una banda, facilita que relacions socials apareguen, i d'una altra, les concreta, fa possible que els involucrats acudisquen i les realitzen en el medi físic de la institució. En aquestes dues instàncies ens trobem davant del que podríem anomenar una «governació funcional»; és per mitjà de l'acte d'habitar els edificis, de trobades i de ritus, que esdevenen políticament efectius. El tercer mode és diferent; l'obra es converteix en el mitjà per a la transmissió d'un missatge, és un afer de comunicació.¹⁵ Sobre aquest substrat teòric elemental s'han bastit multitud de treballs a Europa i als Estats Units, interessats per com l'arquitectura representa el poder institucional, o expressa identitats nacionals, o encara regula el comportament dels usuaris. També són molts els treballs que, en una línia marxista, l'expliquen com a arena de confrontació entre les forces del capital i del treball. Més recents són els estudis que rastregen les organitzacions administratives que l'envolten, cas de

¹⁴ John ALLAN, *Berthold Lubetkin: Architecture and the Tradition of Progress*, Londres, RIBA, 1992

¹⁵ El centre de salut de Finsbury, de fet, actua a tots tres nivells, i per tant mereixeria que el consideràssem una de les declaracions més completes d'allò que és polític en l'arquitectura moderna

les arquitectures oficials públiques o d'aquelles encomanades per grans empreses. Dins d'aquest paradigma, són desenes les històries apassionants de l'arquitectura al País Valencià que esperen ser contades, o ser contades de nou.

En la història de la nostra arquitectura hi abunden les obres, els plans, les idees que sabem que existeixen, sobre les quals hem pogut llegir una menció aïllada ací i allà, però que mai no han estat objecte de consideració detinguda. No n'hi ha prou amb fer-ne menció en les guies d'arquitectura local, o de passada en algun capítol, habitualment curt, dins d'un compendi general sobre l'arquitectura valenciana del segle XX. Aquests són costums arrelats entre nosaltres. Estan bé com a punt de partida, però són del tot insuficients si el que volem és treballar per una història que faça justícia al nostre passat. És cert que açò és més veritat respecte a algunes èpoques que respecte a d'altres. Les dècades recents han estat objecte de menys anàlisis, senzillament a causa de la seua proximitat temporal. És ara quan una generació suficientment jove pot començar-les. I açò no ho dic dut per un adamisme ingenu o interessat. Ho dic per raons d'estricta pulcritud. L'escriptura de la història requereix un distanciament de qui se n'ocupa respecte als fets que analitza. Aquells que l'han protagonitzada poden dur un testimoni preciós i oferir les seues apreciacions. Però pertoca a qui no està contaminat per la participació directa en els fets dreçar-ne el balanç.

Per tant, com a conclusió d'aquest epígraf, voldria convidar els meus col·legues joves a submergir-se en l'estudi d'alguns capítols de l'arquitectura valenciana dels darrers cinquanta anys. Tots plegats, aquests capítols exemplifiquen un eixamplament de l'horitzó temàtic sustentat per una major sofisticació analítica; teòricament ambiciosos, permetrien tractar arquitectures conegudes des de perspectives sense precedents autòctons. Uns estudis que demostrarien que malgrat defectes llargament arrelats, tenim a l'abast la matèria primera per a fer, si volem, una història independent dels valors projectuals de les obres, preocupada més aviat per enllestir un panorama integral de la cultura arquitectònica del passat recent. Açò necessitarà que donem cabuda a un camp estès d'evidències que haurem de sotmetre a noves preguntes. Interrogacions que tracten de restituir a l'arquitectura la posició que li correspon al si de les vicissituds econòmiques, polítiques i socials que han anat transformant el País des de fa mig segle. Uns estudis que a la fi superaran la descripció, la crònica, el catàleg i l'àlbum de records.

Prenguem obres que la literatura existent ja recull, edificis que apareixen en els compendis d'arquitectura valenciana o en capítols-resum d'una dècada donada dins de llibres dedicats al conjunt del segle XX. D'acord amb les reflexions anteriors, com que no podem fer dependre la història del criteri d'excel·lència del disseny,

no podem escriure solament a propòsit dels edificis *de qualité*. Pense, però, que als efectes d'aquest article resulta aclaridor mostrar com podem analitzar de manera diferent bons edificis que fins ara han estat estudiats, justament, seguint els mètodes que propose que superem. Per començar, agafem les architectures industrials de l'Alcoià. Podríem apropar-nos a aquelles alçades amb subtileza distingida per Vicent Manuel Vidal a partir dels primers setanta. Podríem glossar-ne, com algú ja ha fet, la discreció formal, la construcció neta, la delicadesa tectònica i la transposició sàvia de models cabdals de l'arquitectura europea (l'expressionisme germànic dels anys vint, la tradició *Baukunst*, etc.). El resultat seria una peça fidel a la tradició acadèmica local, que tindria el mèrit de deixar constància de l'existència d'unes architectures notables. El seu significat històric, però, restaria incògnit. Per arribar-hi no hi hauria un únic camí, i de fet seria propi d'un cos viu de coneixements imaginar-ne sovint de nous (sobre cap tema ha estat dit tot!). La meua proposta, per tant, en seria una de tantes, una que s'esforçaria a situar els edificis susdits al si de la cultura empenedora que florí en aquell racó del País durant les dècades en què aquest deixà de ser rural. Sustentada en la llarga tradició comarcal de manufactura, ¿quins canvis en els models de producció i comercialització materialitzaren les noves fàbriques i tallers? ¿Com es desplegà la dialèctica entre els requeriments de l'activitat productiva i la formalització dels espais que l'allotjaven? ¿Quins agents mitjançaren entre l'una i l'altra, i com ho feren? I per altra banda, ¿quina imatge de la burgesia, envers ella mateixa i envers la resta de la societat, contribuïren a definir les noves seues corporatives? ¿Com codificaren culturalment les formes arquitectòniques, els materials, els mètodes constructius i els llenguatges figuratius emprats, les ambicions d'aqueixa classe?

Per a respondre a aquests interrogants, hom hauria de submergir-se en els arxius —els que queden— de les companyies i organitzacions empresarials. A banda dels documents convencionalment arquitectònics, caldria carcar-ne altres, com ara catàlegs comercials, actes de juntes directives, pamflets sindicals, organigrames administratius, comunicacions amb clients i proveïdors, etc. Reuniria així una constel·lació d'evidències que permetrien descobrir els efectes d'aquesta arquitectura sobre la societat concreta d'aquell temps. És fonamental que compreguem que l'investigador que s'accontenta amb preguntes i documents estretament disciplinaris és el primer que nega a l'arquitectura el reconeixement del seu paper central en la vida comuna, i com a conseqüència en la comprensió del nostre passat. Si sols la lliga a altres edificis i a discursos arquitectònics, la confina a un univers molt petit i de fet artificial, que no és el seu, ja que l'arquitectura naix i actua no entre arquitectes i per a arquitectes, sinó al bell mig de les tensions econòmiques i polítiques

que viu un poble. I és, ací sí, des de les seues atribucions, des dels seus codis, des dels seus modes particulars de fer-se present, que intervé en aqueixes tensions, canalitzant-les, traduint-les, o exasperant-les. Per tant, no és més fidel a l'arquitectura en la seua especificitat qui l'entén estretament, sinó qui en reconeix els poders i les limitacions com a agent actiu de la història.

Hi ha moltes altres investigacions que pagaria la pena emprendre. La proliferació de cases de la cultura als anys vuitanta en seria una d'atraient, i de fet n'hi ha un bon grapat censat a les guies d'arquitectura valenciana. Encara no estariem sols, ja que ha estat un tema analitzat en altres països,¹⁶ i podríem establir un diàleg mútuament il·luminador. Podríem esclarir-ne el rol dins el programa polític de modernització i democratització cultural que els governs socialistes implementaren, escrivint una història politicocultural que prengué per fil conductor una sèrie de centres d'aquest tipus. També podríem traçar-ne la trajectòria, des de les primeres fins a les més recents, preguntant-nos si tingué lloc o no, i com, un procés progressiu de refinament, potser seguint les necessitats dels ciutadans. O, en una línia similar, veure com evolucionà el seu disseny en funció dels nous mitjans de divulgació i consum de la cultura, i particularment com s'establí la correspondència entre avanços tecnològics i espais d'ús, i com es resolgueren les friccions que en resultaven. Un altre treball ben bonic es detindria en el grapat d'edificis educatius nascuts sota la protecció dels moviments de renovació pedagògica que sorgiren a les darreries del franquisme i amb les primeres passes de la democràcia, com l'escola La Gavina a Picanya (Manuel Portaceli, 1979) o el centre de formació de professorat Edetania (Miguel Colomina, 1970). L'historiador s'interessaria per les seues propostes pedagògiques, especialment pel paper que reservaven a l'espai físic on els xiquets s'educaven i jugaven. I podria també aturar-se en les relacions entre arquitecte i clients, veure el grau d'implicació d'uns grups de pares i professors compromesos com pocs en la formació dels seus fills i estudiants, i desentranyar els processos de participació que eventualment s'establiren.

Aquestes tres investigacions, sobre els edificis industrials de l'interior d'Alacant dels seixanta i setanta, sobre les cases de la cultura de la democràcia i sobre les escoles progressistes, il·lustren com pense que podem obrir noves vies a la historiografia de l'arquitectura moderna al País Valencià. Unes vies més reflexives i més ben equipades metodològicament. Sobretot, unes maneres de fer que superen la convicció, tan present entre nosaltres, que una història de l'arquitectura que sols

¹⁶ Per exemple, Richard KLEIN, «Des maisons du peuple aux maisons de la culture», a Dominique HERVIER (ed.), *André Malraux et l'architecture*, París, Le Moniteur, 2008, pp. 108-130

atén l'arquitectura *qua* arquitectura garanteix la preservació de la disciplina, la protegeix enfront de la seua dissolució. Crec haver demostrat que exactament el contrari és cert: una història de l'arquitectura eixamplada, que reconega plenament l'abast polític i econòmic de la cultura arquitectònica, és la que li restitueix la seua rellevància social, el seu estatus com a força de la història. Atès que aquest projecte intel·lectual és ambiciós, no podem culminar-lo per nosaltres mateixos en soledat. Com ja he insinuat en algun altre moment, necessitem compartir pensaments i materials amb interlocutors externs. L'espai on podem desenvolupar-nos plenament no és el del País, tampoc el de la comunitat catalana, ni el de l'Estat, sinó el gran escenari del món.

IV. INTERNACIONALITZAR-NOS

És ben coneguda la fórmula papal que dirigeix la benedicció a la ciutat primer, i tot seguit, al món. *L'urbi et orbi* expressa la universalitat del catolicisme, empena internacional que s'arrela, però, en la realitat concreta d'una urbs. Roma nodreix d'icones l'imaginari col·lectiu dels fidels i alberga les institucions terrenes que els governen. La continuïtat de l'Església depèn d'aqueixa dialèctica: si cau la ciutat, ella cau; si s'apaga la seua irradiació global, queda reduïda a secta. *Mutatis mutandis*, tal volta els historiadors valencians haurien de seguir en aquest punt el summe pontífex: per tal que la seua tasca no es quede en localisme de mira curta, han de llançar-la al món.

Sé bé que les cultures minoritàries han d'acarar grans dificultats per aconseguir fer-se un lloc en el debat global. La major part de les obres d'història general, originades en l'esfera anglosaxona, deixen de banda nombrosíssims nuclis d'activitat arquitectònica. Açò és conseqüència de processos de concentració de poder, econòmic, cultural i acadèmic. Però també és el resultat natural de les restriccions que tot autor troba a l'hora d'escriure sobre un tema tan vast com l'arquitectura dels dos darrers segles. En el fons el problema és ben planer, reductible a obstacles d'ordre pràctic, lligats als mètodes que l'estudiós aplica. Si no hi ha prou articles, revistes i llibres sobre, en el nostre cas, arquitectura valenciana, i si, damunt, la majoria no estan escrits en anglès sinó solament en castellà (i en menor mesura en català),¹⁷ i

¹⁷ En aquest sentit, és una bona notícia que la darrera edició de la *Cartografia històrica de la ciudad de Valencia (1608-1944)* (València, Universitat Politècnica de València, 2016), editada per Tito Llopis i Luis Perdigón, duga un apèndix amb la traducció completa del text a l'anglès. El mateix ocorre amb alguns catàlegs de mostres d'arquitectura celebrades a l'IVAM, com ara els dos volums de *La ciudad moderna: Arquitectura racionalista en Valencia* (València, IVAM, 1998), també a càrrec de Tito Llopis, amb Juan Lagardera

si, finalment, no presentem comunicacions a congressos internacionals, difícilment pot la nostra realitat incorporar-se a aqueixos estudis. Donades aquestes limitacions, les històries canòniques, històries generals de l'arquitectura espanyola o europea o mundial, han d'estar necessàriament sotmeses a constant reconsideració. Des d'una posició de perifèria respecte als centres de generació de discurs, com és la nostra, el pitjor que podem fer és acceptar-ne les interpretacions acríticament per a, immediatament, traslladar-les al nostre territori i tractar de comprendre fenòmens històrics propis bàsicament mitjançant aqueixes claus de lectura generals. Si fem això, estem penant doblement, primer perquè acceptem històries en última instància incapaces d'explicar les nostres particularitats, i segon perquè en sotmetre el nostre panorama als seus codis, el buidem de tota especificitat.

Malauradament, quan els historiadors d'ací posen la nostra arquitectura en diàleg amb l'exterior, ho fan per a confirmar el seu caràcter reflector, d'espill del que passava fora, en unes èpoques més distorsionador que en altres. Tendeixen a explicar-la com a derivació de corrents exteriors. Açò és mostra, per una banda, de limitacions crítiques, d'incapacitat per diagnosticar la nostra realitat en la seua distinció. Fa la impressió que als historiadors en qüestió els mou un esquema que estaria ben instal·lat en el seu subconscient, el qual donaria per fet que hi ha unes interpretacions generals bàsiques, fundacionals i centrals, les fixades per la historiografia internacional, i que al voltant d'aqueix nucli hi orbitarien episodis satèl·lits, com els nostres, que haurien de referir-s'hi sempre. Per altra banda, pot ser que aquest fenomen evidencie la contumaç permanència del nostre sucursalisme cultural, del sentiment d'inferioritat que ens fa evocar noms forans consagrats per tractar de trobar-ne immediatament la versió valenciana, la qual guanyaria així en consideració —un reconeixement, però, vicari. Aquest és un internacionalisme provincià quasi tan perillós com l'eruditisme autàrquic.

A més a més, solen ser translacions de baixa qualitat, refugiades en tòpics, en els llocs comuns dels grans noms d'arquitectes i teòrics americans i europeus, dels llibres i edificis una i mil vegades comentats. Cauen en la temptació de la genealogia; van a la caça i captura «d'influències», buscant antecedents i ressonàncies, generalment formals o estilístiques. El cas és que aquesta aproximació redueix l'horitzó hermenèutic fins a sufocar-lo. El resultat de l'anàlisi està fixat d'antuvi, es pressuposa, i es tracta simplement de verificar-lo. Per exemple, quan l'historiador traça la branca valenciana del llinatge de Le Corbusier, sap ben bé què vol trobar i ho troba, i sembla tenir prou amb la confirmació de les seues premisses. Ara bé, no podent sobrepassar constatacions òbvies, gairebé declaracions de fe notarial, la seua història desvela poc. En efecte, aqueixes dades no afegixen res al que ja sabem

(que Le Corbusier fou influent i quines formes adoptaren les construccions que recolliren el seu llegat). La narració resultant valdria per a tants i tants arquitectes de qualsevol país occidental (i oriental). Té, en conseqüència, un interès mínim per a conèixer-nos millor, així com per a contribuir al progrés de la historiografia a escala internacional, a la qual ens devem, com tot seguit explicaré. I si no fos poc, dibuixa una imatge ben pobra de la nostra empena creativa, que donaria còpies diversament degradades del que inventen altres, producció artística sense interès intrínsec. Açò no seria dolent saber-ho si fos veritat. Però no ho és.

És cert que la invocació tòpica a figures europees i americanes de renom per part dels historiadors es deu en certa mesura al fet que els mateixos arquitectes valencians, sobretot de la segona meitat del segle passat, quan han tingut l'oportunitat de reflexionar sobre la pròpia obra, l'han justificada a través d'aquelles. Però aquest és un costum irrellevant per a l'historiador, primer perquè mai no pot donar la versió del seu objecte d'estudi —d'un arquitecte donat— per bona sense més ni més, i segon perquè en tot cas, i com ja he explicat, ha d'evitar situar l'arquitecte i les seues intencions al centre. Si el que volem és fer-nos una idea de la situació de l'arquitectura valenciana al si de xarxes transnacionals, hi ha altres camins per fer-ho, gratificants i entenedors, per damunt del mer aparellament de professionals locals amb els seus referents ideals forans. Podríem preguntar-nos, posem per cas, com s'entén l'arquitectura valenciana dels anys del «desenvolupisme» a la llum dels moviments d'*expertise* tècnica arribats de la mà del capital nord-americà. O, seguint amb la geopolítica de mitjan segle passat, quin fou l'impacte de l'anomenada «guerra freda cultural»¹⁸ en el panorama artístic-arquitectònic valencià i, de pas, quin efecte tingué en diferit sobre la definició del programa museogràfic i arquitectònic de l'Institut Valencià d'Art Modern.

Per suggerir un exemple encara més concret, ¿podem estudiar la tantes vegades lloada seu del Col·legi Alemany de València (serveis tècnics del govern de l'RFA, Pablo Navarro i Julio Trullenque, 1958-1960) diferentment de com sol fer-se, és a dir, més enllà del seu llenguatge neo-Bauhaus/Escola d'Ulm? ¿Resultaria fèrtil analitzar-la amb el suport del que des de fa poc sabem sobre l'ambivalent política exterior de l'RFA sota Adenauer respecte a l'Espanya de Franco?¹⁹ L'última guia d'arquitectura de la ciutat ens fa saber tant que els autors foren tècnics funcionaris

¹⁸ Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, Nova York, New Press, 1999

¹⁹ Inés Ruiz Escudero, *Franco y Adenauer: La diplomacia cultural hispano-germana en los años cincuenta*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2015

alemanys com que es construí amb tecnologia d'aquell país.²⁰ La guia tan sols deixa constància d'aquests fets, i com a guia no pot fer una altra cosa, i prou que ho podem agrair. El que resulta trist, i molt significatiu de la limitada ambició dels nostres estudiosos, és que un tema tan suculent no haja estat encara objecte de cap article o comunicació. Seria interessantíssim analitzar els processos d'intercanvi de coneixements tècnics i de mètodes de projectació, de traducció dels codis emprats, d'adaptació de les tecnologies i tècniques alemanyes de construcció a les capacitats i pràctiques locals, i tantes altres coses. Són aquestes qüestions rellevants ací i fora d'ací, ja que concerneixen situacions anàlogues o compartides, com ara la difusió de l'arquitectura moderna després de la guerra i el seu rol en la progressiva homogeneïtzació cultural d'Occident. I, en efecte, són qüestions que trobem debatudes usualment als fòrums internacionals des de fa una vintena d'anys. Si els nostres historiadors s'hi decidissen, l'arquitectura valenciana, des de la seua especificitat, podria aportar respostes que farien més substanciosa la reflexió comuna. Així doncs, si volem que l'arquitectura moderna valenciana es conega millor arreu del món, no n'hi ha prou amb aconseguir que s'incloga en registres globals de protecció, el de Docomomo per exemple, on el Col·legi Alemany està recollit; cal addicionalment fer comprendre la seua importància immergint-la en discussions d'abast ampli.

Hem de comprendre que la història de l'arquitectura mundial, de la qual, perdone el lector l'obvietat, també nosaltres formem part, no ens ve de fora com si fos un axioma, autoevident i donat. No, no; és, per contra, una empresa col·lectiva de dimensió global que no podem desconèixer. Perquè si seguim quedant-ne exclosos, aleshores les síntesis històriques que eduquen milers d'arquitectes i ciutadans cultes no deixaran mai de ser històries de Londres, Nova York o París, generalitzades. L'avantatge avui en dia és que, amb l'èxit dels estudis postcolonials, aquest qüestionament del cànon i de l'efecte distorsionador de les capitals mundials és ja moneda corrent en els àmbits acadèmics de tot arreu. Hem d'aprofitar aquesta conjuntura. Ara bé, vull que quede clar que no es tracta de reivindicar-nos per xovinisme, ni de reparar una injustícia històrica de la qual seriem víctimes, sinó de contribuir des de la perifèria a un coneixement vertaderament internacional de l'arquitectura moderna, un coneixement conscient de la multiplicitat de les seues manifestacions. Aquesta és una gravíssima responsabilitat que recau singularment en nosaltres precisament per tal com, pel fet d'ocupar una posició encara subalterna, tenim

²⁰ Amando LLOPIS ALONSO - VTIM ARQUITECTES, «Colegio Alemán», a Francisco Taberner Pastor, Amando Llopis Alonso - VtiM Arquitectes, Cristina Alcalde Blanquer, José Luis Merlo Fuertes i Ana Ros Pastor (eds.), *Guía de Arquitectura de Valencia*, València, ICARO, 2007, p. 196

al nostre abast realitats poc conegudes fora i ens trobem, per tant, en una situació d'entrada avantatjosa per encetar-ne l'estudi i extraure'n les conclusions que permeten revisar tesis generals arrelades, matisant-les en tot cas, fins i tot refutant-les.

Vegem un exemple. Els anys setanta i vuitanta a Europa i als Estats Units s'interpreten usualment com els de la subjecció de l'arquitectura al pensament neoliberal, la seua apropiació al servei de les grans multinacionals i la dissolució de les seues aspiracions socials a la vegada que es diluïa l'Estat del Benestar. Doncs bé, en les mateixes dècades, a Espanya i al País Valencià la situació era la contrària: en el context de la lluita antifranquista, polítics, artistes plàstics i arquitectes formaren un front comú per a l'elaboració de discursos progressistes sobre l'arquitectura i la ciutat, i una vegada restaurada la democràcia, dugueren a la pràctica, amb major o menor èxit, aqueix programa d'acció. Sols aquesta línia argumental és ja suficientment sòlida i rellevant per a moure'ns a alçar la veu i posar en dubte la narrativa dominant.

Però per arribar a aquest objectiu ens hem de moure. De fet, primer que res, ens ho hem de creure. I jo ho afirmo. L'arquitectura valenciana presenta uns valors que la fan mereixedora d'estudis aprofundits. Potser no atresora grans qualitats disciplinàries, projectuals o de disseny en sentit restringit, però la qualitat crítica de les obres és, com ja he assenyalat, un criteri desacreditat de selecció, un criteri caducat que ja cap historiador seriós utilitza. El que hem de fer és incrementar exponencialment la nostra presència en fòrums internacionals. Hem de publicar en revistes científiques de primer nivell, i hem de fer-ho en anglès perquè, ens agrade o no, és la llengua que coneixen els nostres col·legues. I ho repetisc, en revistes de primer nivell, en les revistes amb més ressò. I hem de participar en congressos internacionals, també de primer nivell. I no estem fent-ho. En les últimes edicions dels congressos anuals de les quatre majors associacions d'historiadors de l'arquitectura del món no s'ha escoltat ni una sola veu valenciana.²¹

I hem d'intentar acollir nosaltres mateixos esdeveniments d'aquest tipus. No vull pecar de nostàlgic, però als primers vuitanta i sota l'impuls determinant de Tomàs Llorens i el suport de les institucions arquitectòniques locals, Col·legi i Escola, s'organitzaren reunions que convocaren a València una representació nodrida dels pensadors i professionals que tenien coses a dir en aquells anys. L'objectiu era doble. Per una banda, exposar el públic valencià a problemes teòrics (la noció d'avantguarda, notablement) que estaven debatent-se a tot arreu, orejant així la nòmina de

²¹ Faig referència als de la Society of Architectural Historians of Great Britain (SAHGB), la Society of Architectural Historians (SAH, Estats Units), la Society of Architectural Historians, Australia & New Zealand (SAHANZ) i l'European Architectural History Network (EAHN)

les preocupacions locals. I per altra banda, facilitar que s'establiren contactes entre arquitectes valencians i estrangers, amb l'esperança d'empentar-los a col·laborar en obres al País i fora. Tornant al present, el congrés sobre Le Corbusier celebrat l'any passat a l'Escola d'Arquitectura de València ha estat una bona notícia. S'hi presentaren treballs d'arreu del món. I a més a més, per fi algú va escriure alguna cosa sobre el disseny original de Fira València (1968), de Guillaume Jullian de la Fuente, un dels col·laboradors més pròxims a Le Corbusier. Es tracta, doncs, de recórrer un doble camí: per una banda, la incorporació meditada de mètodes i temàtiques desenvolupades fora que puguen ser útils per a comprendre millor la nostra realitat, i per altra banda, participar nosaltres mateixos en conversacions cosmopolites.

V. RENOVAR L'ENSENYAMENT DE LA HISTÒRIA DE L'ARQUITECTURA

Qui crega que sobre un determinat període només es pot escriure la història d'una manera, no diguem ja qui pense que sobre qualsevol època o tema està tot dit, s'equivoca. I no sols l'erra, sinó que exhibeix un desconeixement bàsic d'allò en què consisteix la història. La història no és una narració estable a inculcar a promoció rere promoció d'estudiants d'arquitectura per a revestir-los d'una pàtina de cultura. La història de l'arquitectura no és una veritat revelada i transmesa en una sèrie (reduïda) de llibres sacralitzats. Al contrari, la història és una obra humana, una construcció intel·lectual i, en conseqüència, constantment sotmesa a revisió. La història és un instrument de coneixement, és a dir, d'interrogació. La història no pretén donar respostes definitives, ja que aquestes varien al llarg dels anys de la mateixa manera que ho fa la societat que les veu nàixer. La història és una activitat contemporània, filla del seu temps. Sobre aquestes premisses —tan elementals com sorprenentment ignorades— hauria d'alçar-se el seu ensenyament, si més no, a escala universitària.

Massa sovint, però, la realitat que es viu a les aules és diferent. Tractant els alumnes com si foren encara escolans, se'ls exposa a una història merament narrativa, a un relat unívoc, l'origen del qual no es discuteix. No és que se'ls oferisca una determinada aproximació d'entre les múltiples que serien possibles —si s'escollissen altres preguntes i altres evidències— sense al mateix temps detallar-los-les. Si fos així, els estudiants almenys serien conscients que es poden explorar vies diferents, que la història és un ens viu. El problema és que el relat se'ls presenta com una segona natura, com si això fos *La Història*. Ni tan sols es pretén defensar el seu interès distintiu; es pressuposa que no n'hi ha cap altre de possible i senzillament es recita (quan no es dicta!). Com a resultat, la majoria dels futurs arquitectes es formen no sols convençuts que el que se'ls ha contat és el que fou, sinó desposseïts de tota competència per a l'anàlisi historicocrítica. Se'ls coarta la llibertat de canviar el

present, llibertat que va lligada en bona mesura a la capacitat de posar en dubte les explicacions rebudes sobre com i per què hi hem arribat. Lliure de les incerteses i de les controvèrsies que omplien la nostra comprensió de tot període passat, la història queda reduïda a una veritat tan eterna com anodina.

Coherentment, els instruments que suporten aquest programa formatiu són un temari fossilitzat i un grapat de llibres canònics. Com que el primer depèn del segon, és a dir, com que les lliçons magistrals són una barreja de comentaris trets d'un manual o d'un altre, en la mesura que aquests romanen els mateixos, aquelles no canvien. No s'incorporen les aportacions contemporànies, les discussions actuals que animen els congressos i simposis d'història de l'arquitectura, aqueixes que, de tant en tant, desestabilitzen la disciplina en oferir interpretacions trencadores. Els professors mantenen els dos mons separats: el de la recerca per una banda, el de l'ensenyament per una altra. Aquesta és una actitud equivocada per moltes raons. Primer, perquè ignora que allò que s'ensenya, fins i tot quan la instrucció es basa en llibres de text, ha estat el resultat d'investigacions i, per tant, seria lògic mantenir una certa sincronia. Segon, perquè l'aula, plena de caps joves i pensants, és un espai privilegiat on sotmetre a escrutini aqueixes novetats. I finalment, per la potència pedagògica que atresora fer que els estudiants participen en discussions contemporànies, és a dir, fer-los protagonistes de la creació sostinguda dels continguts del seu propi aprenentatge.

Les bibliografies orientatives són pràcticament les mateixes amb què els professors es van formar, fa trenta, quaranta anys. Les seues lliçons, com he dit, deriven de les publicacions que s'hi recullen, directament. Són obres generals, de síntesi, que tenen atractiu historiogràfic, però que els docents redueixen a manuals. Es tracta habitualment dels de Leonardo Benevolo, de Renato de Fusco, de Kenneth Frampton, fins i tot de Pevsner i Giedion (aquests últims escrits als anys trenta i quaranta).²² No negue la utilitat de llegir aquests llibres mundialment influents. És imprescindible fer-ho per comprendre com s'ha construït la història —en són un poc la patristica. Tanmateix, els professors no els recomanen amb aqueix objectiu exegetic al cap, sinó perquè els consideren dipositaris de tota la informació

²² Leonardo BENEVOLO, *Historia de la arquitectura moderna*, Barcelona, Gustavo Gili, 2010 (originàriament publicat el 1960); Renato de FUSCO, *Historia de la arquitectura contemporánea*, Madrid, Celeste, 1992 (originàriament publicat el 1974); Kenneth FRAMPTON, *Historia crítica de la arquitectura moderna*, Barcelona, Gustavo Gili, 2009 (originàriament publicat el 1980); Nikolaus PEVSNER, *Pioneros del diseño moderno: De William Morris a Walter Gropius*, Buenos Aires, Infinito, 2004 (originàriament publicat el 1936); Sigfried GIEDION, *Espacio, tiempo y arquitectura: Origen y desarrollo de una nueva tradición*, Barcelona, Reverté, 2009 (originàriament publicat el 1941)

que l'estudiant necessita per conèixer l'arquitectura dels dos darrers segles. El que rebutge de front és la seua canonització. Els docents els citen i fan llegir-ne algun (és veritat que generalment el darrer, el de Frampton, publicat el 1980) com si fossen vertaderes summes. Esdevinguts figures d'autoritat, acompanyen una praxi de l'ensenyament que retorna la universitat a l'escolasticisme del qual, pensàvem, la Il·lustració l'havia alliberada.

És igualment possible que no actualitzen les seues fonts perquè fa dècades que no es publica cap llibre seriós que suporti la versió esquemàtica que de l'arquitectura moderna professen. Un reduccionisme que fa de la història un bagatge de coneixements momificat i que acomoda llocs comuns de sempre esdevinguts dogmes. La forma en què organitzen el curs, amb cada sessió dedicada a un arquitecte de renom (Auguste Perret o Mies van der Rohe, posem per cas) o a un moviment (l'Art Nouveau o el neoplasticisme, per exemple), segueix de prop els índexs de continguts de les obres sacres susdites (vegeu la Taula 1). Com a conseqüència, traslladen a l'ensenyament els mateixos principis caducs que regeixen les seues investigacions: la centralitat de l'individu creador, la primacia d'obres jutjades mestres i el caràcter episòdic del passat. Les seues lliçons donen per bones les declaracions d'intencions dels arquitectes i fan una selecció de les obres cabdals que n'evidenciarien la materialització. Com que tenen fe en la possibilitat de dividir la història en capítols estancs, internament coherents, solen obrir les seues explicacions amb una enumeració de trets formals, tipològics, materials i tècnics definitoris d'un arquitecte, moviment o període (o també, encara, d'un «estil»), que passen tot seguit a rastrejar en els edificis que descriuen. Emergeix així una imatge harmoniosa del passat, on tot seria lògic, on hi hauria una continuïtat providencial entre les voluntats i els resultats, on les obres es prestarien a la identificació sistemàtica d'atributs compartits. Aquesta darrera operació revelaria la lògica que, segons creuen, estructura la història; això sí, una vegada excloses les dissonàncies, les inexactituds i els conflictes que no obstant hi pul·lulen.

Una conseqüència addicional, encara que no merament sobrevinguda, del fet d'acontentar-se amb les grans obres generals de la historiografia de l'arquitectura moderna és que traslladen *de facto* el seu límit cronològic al contingut de les assignatures. Atès que, amb l'excepció del de Frampton, cap d'aqueixos llibres cobreix més enllà de la dècada dels seixanta, la darrera notícia que els alumnes de principis del segle XXI tenen sobre els desenvolupaments que els han precedit és la de les utopies tecnològiques d'en Kenzō Tange i la de l'humanisme reformista d'en Alvar Aalto. Hom podria pensar que els docents suplirien les llacunes amb aportacions pròpies, o amb altres llibres, encara que no es tractés de manuals. Per

variades raons, no arriben a fer-ho. No ho fan, primerament, perquè sostenen la idea, pretesament rigorista però en realitat estereotipada, que la història ha d'anar mig segle per darrere dels esdeveniments. Són massa nombroses les obres publicades des de fa deu o quinze anys que demostren, al contrari, que ja es pot empènyer una reflexió retrospectiva i lúcida sobre, posem per cas, l'eclosió de l'arquitectura corporativa als anys setanta.²³ No ho fan, en segon lloc, per por de xafar-se els dits tractant d'explicar fenòmens que escapen a les claus interpretatives amb què estan més familiaritzats, aquelles que apliquen a les seues investigacions, dins els límits temporals de l'ortodòxia moderna. De fet, les seues classes no gosen ni aventurar-se en aquelles arquitectures que, tot i trobar-se dins el marc cronològic tolerat, es retiraren precoçment i agressiva del Moviment Modern (com ara el Neoliberty italià). Finalment, no ho fan perquè, com ja he mencionat respecte a la seua producció acadèmica, també quan es tracta d'alliçonar els seus alumnes, actuen d'acord amb les seues febleses personals per unes arquitectures per sobre d'altres. No sols escriuen una història tendenciosa, sinó que també n'imparteixen. Rebutgen buscar explicacions intel·ligibles a posicionaments que s'allunyen del seu ideal, i que sobretot el corroeixen. Enfront de les virtuoses i assossegades declinacions de l'arquitectura moderna desenvolupades entre la fi de la Segona Guerra Mundial i la mort dels «Grans Mestres» cap a mitjans de la dècada dels seixanta, els nostres professors menyspreen l'embranchida àcida i revisionista que les seguí, el període complet que s'estengué fins a les darreries dels vuitanta.

En amagar d'aquesta manera fenòmens rellevants de la història recent, voregen la censura. Aquells que haurien d'enarborar el pavelló de la tolerància, gairebé ecumènica, silencien allò que contravé al seu credo. Podrien presentar-ho en l'aula i subratllar-ne els límits, però això implicaria un esforç inicial de clarificació perillós, ja que alguns alumnes podrien interessar-s'hi massa i obrir-se a l'intercanvi de parers, amb el potencial d'erosió de la seua autoritat que això arrossega. Prefereixen la discreta via de la *damnatio memoriae*. Aquest comportament és el propi d'acadèmics il·liberals que no veuen en la universitat un vehicle per a la cerca col·legiada de veritats provisòries, sinó la institució que decreta les definitives. Abusant del seu poder, decideixen arbitràriament el que poden i el que no poden oir els seus estudiants, aqueixos menors d'edat. Taint la confiança que la societat els fa en deixar a les seues mans la formació dels joves, en lloc d'obrir-los els ulls a com més realitats millor, els embriden.

²³ Reinhold MARTIN, «Materiality: Mirrors», a *Utopia's Ghost: Architecture and Postmodernism, Again*, Minneapolis (Minn.), University of Minnesota Press, 2010, pp. 93-122

TAULA 1

Programa:	Programa i fonts primàries:
<ol style="list-style-type: none"> 1. PINTORESQUISME ANGLÈS 2. REVOLUCIÓ INDUSTRIAL: CIUTAT, ARQUITECTURA I TÈCNICA 3. K. F. SCHINKEL (1781-1841) I EL ROMANTICISME GERMÀNIC 4. FI DE SEGLE: ENTRE L'ARTESANIA, LA INDÚSTRIA I LA INNOVACIÓ 5. MODERNITAT SENSE AVANTGUARDA 6. LA TRAJECTÒRIA DE FRANK LLOYD WRIGHT (1869-1959) 7. AVANTGUARDES EUROPEES 8. LUDWIG MIES VAN DER ROHE (1886-1969) 9. FORMES DAVALL LA LLUM: LE CORBUSIER (1887-1966) 10. L'EXPRESSION DE L'ESTRUCTURA MODERNA 11. INTERNACIONALITZACIÓ DEL MOVIMENT MODERN 12. ALVAR AALTO I L'ARQUITECTURA DELS PAÏSOS NÒRDICS 13. CRISI DE LA MODERNITAT I ALTERNATIVES DEL PRESENT <p>Bibliografia de fonts secundàries (entre parèntesis, la data original de publicació):</p> <p>Sigfried GIEDION, <i>Espacio, tiempo y arquitectura</i> (1941)</p> <p>Bruno ZEVI, <i>Saber ver la arquitectura: Ensayo sobre la interpretación espacial de la arquitectura</i> (1948)</p> <p>Bruno ZEVI, <i>Historia de la arquitectura moderna</i> (1950)</p> <p>Emil KAUFMANN, <i>Tres arquitectos revolucionarios: Boullée, Ledoux y Lequeu</i> (1952)</p> <p>Colin ROWE, <i>Manierismo y arquitectura moderna y otros ensayos</i> (anys 50-60)</p> <p>Peter BLAKE, <i>Maestros de la arquitectura: Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright</i> (1960)</p> <p>Leonardo BENEVOLO, <i>Historia de la arquitectura moderna</i> (1960)</p> <p>Reyner BANHAM, <i>Guía de la arquitectura moderna</i> (1962)</p> <p>Robert VENTURI, <i>Complejidad y contradicción en la arquitectura</i> (1966)</p> <p>Aldo ROSSI, <i>La arquitectura de la ciudad</i> (1966)</p>	<p>I: MODERNISM AS EXPERTISE</p> <p><i>Organicism and the Office Building</i> Louis Sullivan, «Style» (1888) in <i>Louis Sullivan, the Public Papers</i>. Chicago: University of Chicago Press, 1988.</p> <p>Louis Sullivan, «The Tall Office Building Artistically Considered» (1896)</p> <p>«What are the Present Tendencies of Architectural Design in America» (1887) in John Wellborn Root, <i>The Meanings of Architecture: Buildings and Writings</i>. New York: Horizon Press, 1967.</p> <p><i>The Aesthetics of Corporate Modernism</i> Hitchcock, Henry-Russell, «The Architecture of Bureaucracy and the Architecture of Genius.» <i>Architectural Review</i> 101, no. 601 (1947): 3-6.</p> <p>Wiener, Norbert, «Progress and Entropy» in <i>The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society</i>. Boston: Houghton Mifflin, 1950.</p> <p>Adorno, Theodor W., and Max Horkheimer, «The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception» [1947] in <i>Dialectic of Enlightenment</i>, 120-131. New York: Continuum, 2000.</p> <p>2: MODERNISM AS HISTORY</p> <p><i>The Persistence of History</i> Fillippo Tomaso Marinetti, «The Foundation and Manifesto of Futurism» in Marinetti, Filippo Tommaso, and Günter Berghaus, eds., <i>Critical Writings</i>. 1st [New] ed. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2006.</p> <p>Riegl, Alois, «The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin.» <i>Oppositions</i>, no. 25 (1982): 21-51.</p> <p>Rowe, Colin, «Neo-'Classicism' and Modern Architecture I» [1956] in <i>The Mathematics of the Ideal Villa</i>, 119-138. Cambridge: MIT Press, 1976.</p> <p><i>Historicism and Post-Historicism</i> Johnson, Philip, «House at New Canaan, Connecticut.» <i>Architectural Review</i> 108, no. 645 (1950): 152-159.</p> <p>Kubler, George, «The Classing of Things» in <i>The Shape of Time: Remarks on the History of Things</i>. New Haven: Yale University Press, 1962.</p> <p>Excerpts from Rossi, Aldo, <i>The Architecture of the City</i>. Cambridge: MIT Press, 1982.</p> <p>Paolo Portoghesi, «The End of Prohibitionism».</p> <p>3: MODERNISM AS NATIONALISM</p> <p><i>The Invention of the Vernacular</i> Adolf Loos, «Architecture 1910» in Benton, Tim, and Charlotte Benton, eds., <i>Architecture and Design: 1890-1939</i>. New York: Whitney Library of Design, 1975.</p>

A l'esquerra, programa i bibliografia extrets d'una assignatura d'història de l'arquitectura moderna impartida en una escola d'arquitectura del nostre país. A la dreta, exemple del que es fa a l'escola d'arquitectura d'una prestigiosa universitat estatunidenca.

Luciano PATETTA, *Manera y formalismo en la arquitectura contemporánea* (1968)
 Manfredo TAFURI, *Teorías e historia de la arquitectura* (1968)
 Renato de FUSCO, *Historia de la arquitectura contemporánea* (1974)
 Luciano PATETTA, *Historia de la arquitectura: Antología crítica* (1975)
 Manfredo TAFURI, *Architettura contemporanea* (1976)
 Kenneth FRAMPTON, *Historia crítica de la arquitectura moderna* (1980)
 William J. R. CURTIS, *La arquitectura moderna desde 1900* (1983)
 Reyner BANHAM, *La Atlántida de hormigón: Edificios industriales de los Estados Unidos y arquitectura moderna europea, 1900-1925* (1986)
 Kenneth FRAMPTON, *Estudios sobre cultura tectónica: Poéticas de la construcción en la arquitectura de los siglos XIX y XX* (1995)
 Panayotis TOURNIKIOTIS, *La historiografía de la arquitectura moderna* (1999)
 Alan COLQUHOUN, *La arquitectura moderna: Una historia desapasionada* (2002)
 Hubert-Jan HENKET, *Back from Utopia: The Challenge of the Modern Movement* (2002)
 Anthony VIDLER, *Historias del presente inmediato: La invención del movimiento moderno arquitectónico* (2008)
 Hilde HEYNEN, *Modernity and Modernities: Challenges for the Historiography of Modern Architecture* (2015)

Distribució per dècades:

- 1940: 2
- 1950: 3
- 1960: 7
- 1970: 3
- 1980: 3
- 1990: 2
- 2000: 3
- 2010: 1

Bruno Taut, *Fundamentals of Japanese Architecture*. Tokyo: The Society for International Cultural Relations, 1936.

Excerpts from Hermann Muthesius, *The English House*. [1904] London: Frances Lincoln, 2007.

Representing the Modern Nation

Fanon, Frantz, «On National Culture» [1959] in *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Weidenfeld, 1991.

Belluschi, Pietro, «The Meaning of Regionalism in Architecture.» *Architectural Record* (December, 1955): 131-139.

Harris, Harwell Hamilton, «Regionalism and Nationalism.» [1954] *Student Publication of the School of Design North Carolina State* 14, no. 5 (1965): 25-33.

4: MODERNISM AS REALISM

Modern Dwelling in the Modern City

Otto Wagner, «The Development of a Great City» [1911] in *Oppositions* 17 (Summer, 1979).

Le Corbusier, «A Dwelling at a Human Scale» [1930] in *Precisions*. Cambridge: MIT Press, 1991.

Georg Simmel, «The Metropolis and Mental Life» [1903] in Gary Bridge and Sophie Watson, eds., *The Blackwell City Reader*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2002.

Constructing Postwar Society

«Doorn Manifesto.» In *Architecture Culture 1943-1968: A Documentary Anthology*, edited by Joan Ockman and Edward Eigen, 181-183. New York: Rizzoli, 1993.

«Grouping of Dwellings» in *Team 10 Primer*, edited by Alison Smithson, 74-95. Cambridge: MIT Press, 1968.

Banham, Reyner, «The New Brutalism.» *Architectural Review* (December, 1955): 355-362.

Williams, Raymond, «Culture is Ordinary» [1958] in *Resources of Hope: Culture, Democracy, Socialism*. London: Verso, 1989.

5: MODERNISM AS COMMUNICATION

The Medium of Commodity

Hermann Muthesius, «Propositions;» Henry Van de Velde, «Counter-Propositions;» and «Extracts from the Werkbund Debate» in *Documents: A Collection of Source Material on the Modern Movement*, Charlotte Benton, ed. (The Open University Press)

Language, Semiotics, and Typology

Barthes, Roland, «The Rhetoric of the Image» [1964] in Gray, Ann, and Jim McGuigan, eds., *Studying Culture: An Introductory Reader*. London: E. Arnold, 1993.

Venturi, Robert, and Denise Scott Brown, «A Significance for A&P Parking Lots, or, Learning from Las Vegas.» *Architectural Forum* 128, no. 2 (March, 1968): 36-43.

Anderson, Stanford, «Architecture and Tradition That Isn't 'Trad, Dad'.» In *The History, Theory and Criticism of Architecture*, edited by Marcus Whiffen, 71-89. Cambridge: MIT Press, 1965.

Seria erroni, però, creure que únicament els mouen reflexos despòtics. Hi ha una altra motivació, lligada a la utilitat que les assignatures d'història, segons creuen, han d'oferir per legitimar-se. Deia abans que hi ha professors de projectes arquitectònics clavats a historiadors que practiquen una història operativa i que això es deu al fet que quotidianament es dediquen a forjar el gust de futurs arquitectes. Apuntava també que professors d'història fan el mateix malgrat que, segons hem de suposar, coneixen les aberracions a les quals arribaren alguns dels seus predecessors seguint aqueix camí. Com a conseqüència, la seua actitud se'ns feia menys fàcil d'entendre que la dels mestres de projectes. Tanmateix, no ho és tant si atenem el marc institucional en què es troben i la seua incapacitat de resistir-ne els dictats. A les escoles d'arquitectura, les assignatures de disseny hi regnen. Projectar edificis és la funció bàsica de l'arquitecte i tots els sabers hi concorren. El projecte final sintetitza les habilitats i els coneixements acumulats al llarg de la carrera en tots els camps. Això és cert, òbviament, per a matèries tècniques (càlcul d'estructures, construcció, etc.). I els professors del ram accepten que la norma regisca també per a les d'història. Una vegada i una altra defensen el valor instrumental de conèixer el passat, la conveniència de saber què han fet els arquitectes abans per poder reciclar les seues estratègies, les seues formes, les seues idees, i aplicar-les en la praxi contemporània. La història es justifica així com a servei de les assignatures de disseny, n'assumeix l'objectiu de forjar el gust dels estudiants i de proveir-los d'una mena de magatzem de referències al qual recórrer quan els convinga. Coherentment, a l'hora de decidir què els mostren, els docents prefereixen el criteri de qualitat projectual als pròpiament historiogràfics. No poden, en conseqüència, sinó purgar el seu ventall discursiu per tal de protegir els pupils d'influències potencialment pernicioses. Tot açò és habitual a les escoles d'arquitectura del nostre País. Certament, no cal haver llegit Nietzsche,²⁴ ni haver-se llicenciat en Filosofia i Lletres, per espantar-se'n.

No és aquesta l'ocasió per presentar un programa formatiu alternatiu complet i detallat. Però sí que voldria fer alguns suggeriments clau al voltant dels quals podria construir-se'n un. A les escoles d'arquitectura s'ofereixen nombroses assignatures d'història, diverses pel tema o pel període que tracten, o pel seu rol al si del pla d'estudis. Em centraré en les assignatures troncal, aquelles que tenen per missió dotar els alumnes d'un coneixement sinòptic de l'evolució de l'arquitectura occidental des de l'antiguitat fins al segle XX. La font de totes les debilitats que el seu ensenya-

²⁴ Específicament, Friedrich NIETZSCHE, «On the Utility and Liability of History for Life», a Keith ANSELL-PEARSON i Duncan LARGE (eds.), *The Nietzsche Reader*, Malden (Mass.), Blackwell, 2006

ment manifesta es troba en el plantejament de fons que assumeixen espontàniament. Els docents les conceben com a cursos fundacionals, d'educació bàsica per a un públic que, és innegable, majoritàriament desconeix les coordenades elementals de la disciplina. Davant d'aqueixa realitat d'entrada difícil, emprenen la via escolàstica —pròpia d'escola secundària o primària, vull dir— de la narració de fets i la descripció didàctica. Es tracta de dedicar el curs a familiaritzar els estudiants amb els grans noms, les grans obres, els grans corrents dels segles passats. Conseqüentment, el que s'avalua és la seua capacitat de memorització, no la seua capacitat de recerca, ni de raonament, ni d'argumentació. Es tracten estudiants adults com si fossen adolescents —i encara dubte que aqueixos mètodes convinguen als adolescents. En altres paraules, per als nostres professors la història no es debat, s'aprèn.

És fonamental, per tant, capgirar la definició primera d'aquestes assignatures generals. Tot apropant els alumnes al panorama de l'arquitectura al llarg del temps, han de fer-ho d'acord amb les capacitats i les ambicions intel·lectuals de joves que ja són adults. És a dir, a banda d'oferir una quantitat substancial d'informació crua —cosa tanmateix necessària, com de seguida explicaré—, han d'introduir-los en la reflexió pròpiament historicocrítica. En efecte, des de l'absoluta ignorància de la base empírica de la disciplina no es pot reflexionar substanciosament. I és inevitable que aquesta provisió d'informació siga altament factual i convencional. El cànon no es pot discutir, ni molt menys desafiar, si no es coneix. El que no es pot fer, però, és reduir cada curs, en la seua totalitat, a aquesta fase fundacional. Per a memoritzar llistes de dates i artistes, o per a reconèixer edificis i corrents, no cal un any. Pot despatxar-se durant les sessions dels primers dos mesos i amb l'ajuda d'algun dels llibres de capçalera que he esmentat abans, seguits d'un examen memorístic eliminatori. A partir d'aqueix moment pot començar l'aprenentatge genuïnament universitari.

Al cor de cada lliçó no pot trobar-s'hi simplement un episodi que la tradició ha identificat com a unitat explicativa, amb els seus personatges principals, les seues obres mestres i el seu context (en el sentit restringit del terme que he explicat més amunt). El centre l'ha d'ocupar un problema, una qüestió a debatre, respecte de la qual el professor ofereix una anàlisi, idealment una tesi, en tot cas una sèrie de reflexions argumentades. Com que parlem d'arquitectura, hi donarà suport amb evidència material, en un sentit ampli. Serà certament possible que aquesta provinga d'un únic cas —d'un sol edifici o d'un sol programa politicoadministratiu, per exemple. Pensem en una assignatura troncal que abrace els segles XIX i XX. Un tema de gran interès seria el de l'orientalisme. ¿Com mediatitzà l'arquitectura europea la relació amb l'alteritat cultural que brollà de la densificació de les xar-

xes comercials i de l'expansió dels imperis colonials? El professor podrà oferir una interpretació, posem per cas, del celebrat neohindú Pavelló del Regent a Bristol (John Nash, 1787-1823) a la llum dels textos d'Edward Said. O bé podrà dreçar un quadre evolutiu dels mecanismes d'expressió de l'imperialisme mitjançant una sèrie d'edificis diguem-ne ordinaris, com ara les estacions de ferrocarril construïdes pels anglesos entre Calcuta i Lahore des de l'establiment de l'imperi el 1876 fins a la independència del país el 1947. O bé, per què no, concentrar-se en l'estudi d'aquella part de la literatura professional que constituí un gènere propi, els compendis d'elements decoratius pretesament xinesos, japonesos, àrabs, etc., que nodriren les biblioteques dels arquitectes eclèctics occidentals fins a la vora de la Primera Guerra Mundial. En tots els casos, la lectura detallada d'instàncies reveladores vivificarà la reflexió teòrica sobre un problema clau de la civilització europea vuitcentista. Les possibilitats són inesgotables.

Però no n'hi haurà prou amb una col·lecció de discursos valuosos individualment, sinó que el conjunt del curs s'organitzarà al voltant de grans eixos temàtics, defugint l'acostumada successió cronològica que no explica res, ja que no fa més que constatar que unes coses passen després d'unes altres. És fonamental que els alumnes puguin discernir la lògica d'allò que es vol que aprenguen. Primer, perquè com a adults que són tenen dret que no se'ls demane fer res sense justificació racional; segon, perquè comprendran que la seua tasca té una finalitat i s'hi dedicaran més gustosos, i finalment perquè, en exposar-los a aquest tipus d'aproximació a la història, a poc a poc aniran adquirint els hàbits mentals necessaris que els permeten proposar ells mateixos lectures sistemàtiques i crítiques del material que se'ls presenta.

Seguint amb el cas anterior, una assignatura troncal dedicada a l'arquitectura dels dos darrers segles podria, un any, prendre per eix central la globalització, qüestió constitutiva del món modern i en particular de les seues arquitectures. Podria estructurar-se en els següents blocs temàtics: imperialisme polític, difusió de les tècniques i circulació dels capitals. Cadascun disposaria de quatre o cinc sessions de classe. Dins del bloc de l'imperialisme s'hi enquadraria la lliçó descrita més amunt sobre el trobament d'identitats entre Orient i Occident. Per la seua banda, la circulació del coneixement tècnic podria abordar la difusió de mètodes de disseny, l'activitat de despatxos d'arquitectura multinacionals o la comercialització de tecnologies de la construcció patentades. L'estudi sobre el Col·legi Alemany de València que he esbossat en un apartat anterior trobaria al si d'aquest bloc el seu lloc (seria important que es parlàs tant com fos possible sobre arquitectura del País Valencià, necessitat sobre la qual em detindré més avant). Finalment, el tercer bloc tractaria d'explicar la dissolució de barreres entre les arquitectures d'uns llocs i

d'altres atenent els fluxos de capital transnacional que aquestes absorbeixen. El rol de la cadena d'hotels Hilton en l'homogeneïtzació d'aqueix tipus d'edificis durant la segona postguerra ha estat objecte de recerques recents,²⁵ i podria incorporar-se al temari. També podria fer-ho un estudi, encara pendent, dels edificis que s'alçaren al nostre País amb l'arribada de capital nord-americà arran del *Plan de Estabilización*, una cosa així com «Arquitectures de la Ford».

Vull deixar clar que totes aquestes no són qüestions extraarquitectòniques vistes *des del* nostre camp. No deriven d'un afany oportunista d'interdisciplinarietat *à la mode*, sinó que són inherents al fenomen arquitectònic. Que alhora puguen enriquir altres sectors acadèmics, com els de ciències de la comunicació o d'economia política, demostra la seua bondat com a escapatòria de la sempiterna insularitat de la història de l'arquitectura escrita al País Valencià. Addicionalment, vull subratllar que unes assignatures així plantejades no deixen de ser sinòptiques, generals, malgrat que fins ara l'aproximació temàtica ha caracteritzat més aviat les optatives. Els seus continguts són adequats per a assignatures troncal per tal com adrecen fenòmens cabdals amb un abast geogràfic i cronològic extens, aquell que els correspon segons les directrius del pla d'estudis. Sé bé que el que propose requereix que els professors s'esforcen molt; que engreixen els seus coneixements, que actualitzen temaris regularment, que es mantinguen a l'aguait de novetats, que integren als seus escrits i a les seues lliçons els llibres en llengües estrangeres que, no ho dubte, llegeixen. Coses que semblen evidents i que al lector el sorprendrà (o no) saber que pocs fan. I per damunt de tot, requereix que, una vegada assolit el reconeixement professional màxim, resisteixen la temptació, obstinada i sovint triomfadora, de l'autocomplaença catedràtica.

Fins a la fundació d'escoles d'arquitectura a la perifèria de l'Estat a partir dels anys seixanta, els arquitectes que treballaven en qualsevol racó de la geografia espanyola es formaven bé a Madrid, bé a Barcelona. És a dir, passaven el seu període d'aprenentatge lluny de les ciutats i territoris on tot seguit començarien a operar. L'obertura de les escoles de València el 1966 i d'Alacant sis anys després permeté a successives generacions d'arquitectes del nostre País conèixer de ben prop els problemes d'aqueixes localitats i els seus voltants, preocupar-se'n i treballar-hi, tenir-los ben presents en l'esperit quan a l'escola hi estudiaven, per exemple, tècniques de planificació urbana o projectes d'habitatge col·lectiu. La seua vivència quotidiana d'uns i altres barris nodria amb imatges les meditacions teòriques que

²⁵ Anabel Jane WHARTON, *Building the Cold War: Hilton International Hotels and Modern Architecture*, Chicago, University of Chicago, 2001

escoltaven a les aules i que alhora il·luminaven la realitat que els envoltava i els dotaven d'eines d'intervenció. El compromís amb la ciutat i les seues gents es forjava per mitjà d'aqueix intercanvi constant entre experiències personals i formatives. En l'àmbit restringit de la història de l'arquitectura, tot açò es materialitzà en un creixement exponencial, qualitatiu i quantitatiu, de la recerca sobre temes valencians.

Les escoles d'arquitectura asseguraren que els nostres arquitectes conegueren i respongueren acuradament a les necessitats de la seua societat. I han de seguir assegurant-ho. Mentre que les assignatures d'urbanisme i projectes, en ubicar usualment els seus temes de treball en municipis del País, contribueixen decisivament a assolir aquest objectiu, les d'història no ho fan. Per fer-ho podrien explorar almenys dues vies. Com ja he apuntat abans, podrien incloure temes valencians en les assignatures generals sobre arquitectura occidental, en peu d'igualtat amb els d'altres latituds, ja que, repetisc, nosaltres també formem part de la història mundial. Un altre camí, eventualment complementari de l'anterior, seria el d'oferir un curs obligatori sobre l'arquitectura del País Valencià —impartit segons els principis explicats al llarg d'aquest epígraf. La seua sostinguda absència és incomprendible, més encara si advertim que se n'han ofert d'altres de monogràfics, recolzats en un altre marc geogràfic i polític, l'espanyol.

Açò sols serà possible si les universitats, les escoles d'arquitectura singularment, i al seu si les professores i els professors d'història, prenen consciència plena dels seus deures envers els valencians. A la generació de Tomàs Llorens, Trini Simó, Emili Giménez, Alberto Peñín i d'altres hem d'agrair-li l'esforç pioner d'encetar la moderna història de l'arquitectura moderna al País Valencià. Els animava la convicció de dur el projecte cultural —és a dir, polític— fusteria, de renovament intel·lectual i d'autoconeixement, al cor de l'escriptura i l'ensenyament de la història dels nostres edificis i ciutats. Després d'una absència danyosa i llarga, seria bo que el valencianisme retornàs, com està fent-ho en altres institucions, al cor de l'Escola d'Arquitectura. Hi duria la seua tradició de racionalisme desmitificador, de cosmopolitisme arrelat, d'alta ambició intel·lectual, d'ampla cultura i de precisió respecte als seus objectius i mitjans. Seria l'antídoto necessari contra l'agnosticisme ideològic, contra el rigorisme disciplinari, delusòriament neutral, refugi de les mediocritats i de les ignoràncies que ens ofeguen. ◀